

ДАГЫСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫНЪ БИЛИМ ЭМ ИЛМИ МИНИСТЕРСТВОСЫ
ДАГЫСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫНЪ А.А. ТАХО-ГОДИ АТЛЫ ИЛМИ-
ТЕРГЕВЛЕР ПЕДАГОГИКАЛЫК ИНСТИТУТЫ

НОГАЙ АДАБИЯТЫННАН БИЛИМ БЕРУЪВ УЪЛГИ ПРОГРАММА
5–9 КЛАССЛАР

Махачкала

2016

Ногай адабиятыннан билим берувв уьлги программасын Дагыстан Республикасынынъ А.А. Тахо-Годи атлы илми-тергевлер педагогикалык институтынынъ тамада илми куллыкшысы, филология илмилерининъ кандидаты **Ф.А. Кусегенова** туьзген.

ИШТЕЛИК:

I. МЫРАТ БОЪЛИК	4
II. ИШТЕЛИК БОЪЛИК.....	18
III. УЙГЫНЛАВ БОЪЛИК.....	95
КУЛЛАНЫЛГАН АДАБИЯТ.....	100

I. МЫРАТ БОЪЛИК

АНЪЛАТПА ХАТ

Орта мектебтинъ программасы Федераллык кырал билимлендируув стандартка коьре (ФГОС) туьзилген.

Мектебте «Ногай адабияты» предмет окувшыларда ярасыклы сезимлер тербиялайды: терен аьдемшилик, алаллык, оьз Элин, халкын суьюв, йигитлик эм сондай баскалары. Художестволы шыгармаларды окып, анализ этип, окувшылар ногай язувшылар акында, олардынъ яратувшылыклары бойынша янъы билимлер аладылар, соьз усталыкка уьйренедилер.

Программа идеяно-художестолы маьнеси йогары, эстетикалык ягыннан ярасыклы, шебер тил мен язылган, тематикалары туьрли болган, жанрлары ман юзык болган шыгармалар алынганлар. Олар – эртегилер, юмаклар, такпаклар, баснялар эм ногай язувшылардынъ табиат акында ятлавлары, хабарлары, повестьлери.

Программада яттан уьйренилеек, оьз алдына эм класстан тыс окылаяк шыгармалар да белгиленгенлер.

Окувшылар художестволы текстлерди анализ эткенде шыгармаларды хабарлайдылар, контексттинъ маьнесин шешип уьйренедилер, тил ярасыклав амалларды тергейдилер, оьз тиллеринде оларды кулланып уьйренедилер.

Текстти анализ эткенде, язувшыдынъ ойларын толы анълар уьшин тил ярасыклав амаллар да айырыла барадылар.

Художестволы шыгармада табиат коьринислерининъ маьнеси уьйкен, олар алдыда болаяк ислерди, яде озатаган ислердинъ кайдай экенин анълатып келедилер.

Хабардынъ туьп маьнесин ашатаган уьзик уьстинде де туьрли ислер озгарылады. Ондай уьзик окылады, окувшыларга онынъ

маънеси аңлатылады. Шыгармадынъ туып маънеси – онынъ ишиндеги проблемалы сораулардынъ шешилуви болады. Соннан себеп бу методика амалдынъ окувшыларды тербиялайтаган, оларда ийги сезимлер тувдырган маънеси бар.

Сонъгы классларда уйкен текстлер окылады, ама оларды класста савлай окумага эм айырмага заман болмайды. Соннан себеп окытувшыдынъ керекли деп санаган айырым баслары класста комментирование (авызлама кезеклеп эситтирип окув) окылады, а калдырылган баслардынъ хабарлары айтылады.

Сосы класслардынъ программалары тарих-адабиятлык курстынъ басы болады. Мунда аьвелги оьмирлердеги шыгармалар окылады.

Шыгарма савлай окылып кутылганнан сонъ, тамамлав дерислер озгарылады: класска текст бойынша сораулар эм борышлар бериледи, айырылып маънели келбетлер каралады, оларга тыс эм иш дуньясын суьвретлеви туьзиледи, шыгармадынъ аты, художестволы баскалыгы тергеледи, окувшыларга аңлавлы болган кепте маънели болган сораулар шешиледи, сочинениелер язбага аьзирленуьв куллыклар озгарылады.

Лирика шыгармаларын айырув кара соьзге коьре авыр. Поэзия шыгармалар аьдемнинъ ишки дуньясын, касиетин суьвретлейдилер, олар – аьдемнинъ ойлары. Поэзия аьдемди бек ойландырады, тил ярасыклав амаллардынъ туьрлилери мен таныстырады, соьзлердинъ тувра эм коьширилген маънеде кулланув амалларын коьрсетеди. Бу шыгармаларга кирген соьзлердинъ маънеси прозага коьре куьшли, мунда аьр бир соьздинъ уьстинде ислемеге керек болады.

Ятлавларды окыяктан алдын онынъ лексикасы да каралады, соьзлердинъ маънелери аңлатылады, сонъ шыгарма соьйленисли окылады. Уйкен болмаган текст методикага коьре яттан окылмага тийисли. Поэзия тили айлак ярасыклы. Оны коьрсетер уьшин

окутувшы текстти керекли даваз бан соьйленисли окыйды. Даваз сайлавда подтексттинь ярдамы бек уьйкен, шыгармадынъ туйп маьнеси подтекстте болады, идеяга коьре даваз келистириледи. Ятлавдынъ тилин айыра келип, окувшыларга оны ман бирге туватаган эпикалык келбет коьрсетиледи. Энь алдын соьздинь эстетикалык функциясы каралады, оннан сонъ идейно-художестволы маьнеси шешиледи. Соьйтип, окувшылар ятлавда соьзлердинь ярасыклав эм ятлавдынъ маьнесин ашув аьрекетлерин тергеп уьйренедилер. Окувшылар автордынъ ятлавда кулланган рифмалардынъ текстти кайтип ярасыклайтаганын, келисетаганын тергейдилер.

Окувшылардынъ ятлав уьстинде тергев куллыкларын куьшлендирер уьшин, ондай дерислерде ятлавды орыс тилине коьширмеге борыш та бермеге болады.

Программага класста окымага бир неше пьеса киргистилген. Бу жанрды окувда эм актарувда озине тийисли амаллар бар: драма шыгармалар рольлер мен окылады. Пьеса-кишкой шыгарма, онда ислер бек тез оьседи. Онынъ туйп маьнесин аньлатар уьшин, туйгилисти, завязкады (байланысты) коьрсетип, сюжеттинъ баска компонентлерин (ислердинь оьсуьви, кульминация, развязка – шешилуьв) текст окылаятканда коьрсетиледи.

Окув тил материалын булай боьлуьв окувшыга тувган тилди окутувдынъ иштелигининь концепциясына коьре этилген.

Соны ман, бир класстан бир класска окылаяк произведениелердинъ саны эм маьнеси коьбееди, кенъееди, историядан, теориядан окувшылардынъ билимлери оьседи.

Ногай адабияттан билим беруьв программа **3 боьликтен** туйзилген:

1. Мырат боьлик.

2. Иштелик боьлик.

3. Уйгынлав боьлик.

Адабият деристинь асыл мырады – эстетика ягыннан сав дуныяды шебер шыгармалардынь келбетлерининь ярдамы ман окытувшыларга еткеруьв.

Адабиятынынь **мырадлары** эм **борышлары** болады:

- * окувшылардынь ишки дуныясын эм аньламларын аьлиги яшавда кеньестируьв;
- * окувшыдынь ортак билимлери мен адабият шыгармалардан терен аньламларын арттырув;
- * окувшыдынь юрек сезимлерин оьстируьв;
- * окувшыларга адабият санияттынь бир кесеги болатоганын аньлатып, халк авызлама яратувшылыгыннан баскалыгын ашыклав;
- * адабияттынь баска санияттынь оьзеклерининь арасында баскалыгын аньлатув;
- * шебер асарлардынь байлыгын аньлавга ярдамласкан затлар ман таныстырув;
- * окылган шебер шыгармады аньлавда адабият пан тарихтинь тар байланысын ашыклав, адабият терминлерининь асарды актарувда орнын коьрсетуьв;
- * окувшылардынь эстетикалык сезимлерин тувдырув;
- * окувшылардынь тил байлыгын арттырув;
- * окувшылардынь оьз алдына окув пайдалары ман керекли информацияды (билдируьвлерди) тавып алмага уьйретуьв;
- * окувшылардынь тыскы байлыгын арттырып, элин суьберге, тувган халкынынь эм баска миллетлердинь адабиятларын, маданиятларын сыйлавга уьйретуьв;

- * окувшылардынъ шебер текстти юреги мен терениннен анълап, келбетли эм актарувлы кепте маънесин шешувге, яратувшылык ойларга, окув маданиятына эм асарда автордынъ коъз карамын анълавга уыйретувъ;
- * адабият терминлери мен пайдаланып, шыгармады адабияттынъ тарих йолы ягыннан актарувга уыйретувъ;
- * окувшыдынъ оъз ойларын айтувда эм язувда таза ногой адабият тилин кулланувга уыйретувъ.

АДАБИЯТТЫ УЙРЕНУВЪ ЙОСЫКЛАРДА БОЛАЯК ТАМАМЛАР

Федераллык кырал билимлендирув стандартка (ФГОС) коьре «Тил эм адабият илми» (филология) боьлигинде адабиятты уйренув алдына мундай **асыл соравлар** салынган.

Янъы Федераллык кырал билимлендирув стандартлар (ФГОС) окувшыларды аьр класска коьре алмага керек билимлерин, бажарувлыкларын, туьрли аьрекетлерин (предмети бойынша окыганда дерислерде алган тамамы, предмет бойынша тамамы эм оьзине каратылган инсанлык тамамы) токтастырады.

Окувшылардынъ ана адабиятын окыганда **оьзине каратылган инсанлык тамамы** болады:

- * оьз халкына эм коьп миллетли Дагыстанга суюювин, оьзин савлай Россиядынъ шынты гражданини деп санавга сезимин оьстирувъ;
- * ишки тазалыкка эм алаллыкка уыйретувъ;
- * ногой адабиятын Дагыстаннынъ, Керув Кавказдынъ эм савлай Россиядынъ маданиятынынъ айырымсыз бир кесеги экенин ашыкландырув;
- * баска миллетлер мен бир тилди тавып болувга уыйретувъ;

- * халктынъ мынълаган йыллардан бери сакланган тербиялавына коьре эткен ислери уьшин явап беруьвге уьйретуьв.

Окувшылардынъ «Ногай адабият» деген **предмет бойынша окыганда дерислерде алган тамамы** болады:

- * деристинъ асыл сорадын эм мырадын салып болув;
- * сорава коьз каравын айтув эм оьз билимин ашыклап, ойын тийисли соьзлер мен беркитип болув;
- * оьз ойларын язувда яде хабарлавда дурыс кеплеп билуьв;
- * жанры, курылысы, стили ягыннан баскаланган туьрли-туьрли текстлерди туьзип эм язып болув;
- * оьзининъ эм сав класстынъ алган билимлерин, окувшылар адабиятты уьйренуьвде не зат пан каьр шегетаганларын тергеп эм белги салып болув;
- * керекли материалларды тавып, актарып эм оьз алдына кулланып болув;
- * окыган яде тынълап эситкен текстти толыша, кыскаша, яде айырым бир кеселерин хабарлап айтып болув;
- * сораулар салып, бир неше коьз карамды тынълап, тенълестирип, бир йосыкка келтирип болув;
- * оьз тенълерининъ алдында бир тема бойынша соьйлеп (хабарлап) болув.

Окувшылардынъ ногай адабиятын окыганда **предмет бойынша тамамы** болады:

1) билим йосыкта:

- * ногай халк авызлама яратувшылыгынынъ эм туьрли оьмирлердеги адабияттынъ асыл сорауларын анълап болув;

- * адабият шыгармадынъ язылган оьмири мен тар байланысын анълап, асардынъ ишиннен аьлиги заманга тийисли болган ерлерин тавып болув;
- * адабият шыгармады актарып, жанрын коьрсетип болув;
- * шебер шыгармадынъ темасын тавып, туьп маьнесин коьрсетип, катнаскан баьтирлерине белги берип, оларды келбетлеп, бир бири мен яде баска асарлардынъ геройлары ман тенълестирип болув;
- * шыгармадынъ сюжетин, туьзилсин, тил байлыгын коьрсетуьв, эм бу затлардынъ бирге асардынъ туьп маьнесин шешуьвде орнын ашыклап айтув;
- * шыгармаларды актарганда адабият терминлерин кулланып болув;

2) дуныя йосыкта:

- * ногай адабияттынъ эм маданияттынъ тыскы дуныясынынъ тазалыгына уьйретуьв;
- * баска дагыстан халклардынъ адабият эм маданият дуныясы ман тенълестирип болувга уьйретуьв;
- * ногай адабиятыннынъ шыгармаларына коьз карамын арттырып, белги берип болув;
- * окылган асарды (яде онынъ бир уьзигин) оьзи сезген кепте кеплеп коьрсетуьв;
- * автордынъ коьз каравын сезип, онынъ акында оьзининъ ойын айтып билуьв;

3) Собйлев йосыкта:

- * туьрли-туьрли жанрда язылган адабият шыгармады тынълап, анълап болув;
- * асардынъ яде онынъ уьзигин хабарлап айтып болув;
- * тынълаган шыгарма яде текст бойынша сорауларга явап берип, хабар курып болув;
- * окылган шыгарма бойынша изложение яде сочинение язып болув;

- * адабият эм маданият темаларына класста яде уьйде яратувшылык ислерди толтырып болув, рефератлар язув;
- 4) эстетикалык йосыкта:
 - * адабиятты соьз байлыктынъ санияты экенин анълав, эстетикалык сезимлерин тувдырув;
 - * соьздинъ эм тил ярасыклав амалларынынъ шебер келбетти туьзуувде орнын анълав;
 - * халк авызлама яратувшылык шыгармаларды анълав;
 - * фольклор эм адабият шыгармаларды бир бириннен айырып болув;
 - * шебер шыгармады, текстти иштелик ягыннан анълап, актарып, окымага сайлап алып болув;
 - * автордынъ коьз каравын айырып, онынъ акында оьз ойын туьзип айтып болув;
 - * оьз алдына излев-актарув ислерди бардырув, оларды доклад, реферат, проект кепте уьлестирип болув.

Йогарда айтылган кепте адабият деристе шыгармаларды терен анълавга асыл йосыклары тоьменде белгиленген.

Адабиятты уьйренуувде алдынгы йосыклар:

- * адабият шыгарма ман ислев. Бу исти бардырганда окувшылардынъ адабият терминлериннен анълавга эм терен билуувге уьйретпеге тийисли. Энъ алды орынды адабият акында анъламды, онынъ жанрларын, шебер асарлардынъ туьрлиликлери алады;
- * окувшыларды энъ ызгы тергев экзаменге абзирлев. Бу ерде туьрли тестлердинъ борышын толтырувга, салынган обткир соравага явап беруувге, кишкей жанрлы асарларды актарувга уьйретуув керек;

- * окувшыды ыткерилеек туурли-туурли олимпиада сынасларына аызирлев.

Адабиятты уйренууде алдынгы окув ислердинь туурлилери:

- * *алув ис:* шебер текстти окув эм анълав, яттан уйренуув;
- * *кайтарып болув ис:* шыгармадынъ сюжетин, онда суувретленген ислерди, келбетлерди анълав эм ашыклав (кыска, айырым яде толы кепте геройдынъ тил байлыгын ман шырай-сыпатын коьрсетип хабарлав; сорауларга яваулар беруув);
- * *пайдалы ис:* туурли-туурли сочинениелер язув, шебер текстти соьйленисли окув, хабарлап айтув, асарды сахнага салып коьрсетуув, шыгарма бойынша сценарий язув;
- * *излев ис:* туугилисли сорауларга оьз алдына явап табув, шебер шыгарма бойынша оьз ойын айтып болув, асардынъ баска саният кууплери мен тар байланысын табув;
- * *актарув ис:* текстти актарув, шыгармаларды бир бирине карсы салып, ортаклыгын эм баскалыгын айырып болув.

НОРМАТИВЛИК ДОКУМЕНТЛЕР

2016–2017 йылларда Дагыстан мектеблерде ногой адабиятыннан дерислер тоьменде берилген нормативлик документлер мен ыткерилмеге тийисли:

1. Россия Федерациясынынъ законы «Об образовании в Российской Федерации», № 273-ФЗ, 12. 12. 2012 й.
2. Россия Федерациясынынъ билим эм илми Министерствосыннынъ буйрыгы «Об утверждении федерального базисного учебного плана и примерных учебных планов для образовательных учреждений Российской Федерации, реализующих программы общего образования», № 241

20. 08. 2008 й., № 88930 30. 08. 2010 й., № 1994 03. 06. 2011 й., № 74
01. 02. 2012 й.

3. Россия Федерациясынынъ билим эм илми Министерствосынынъ буйрыгы «Об утверждении и введении в действие федерального государственного образовательного стандарта начального общего образования (в ред. приказов Минобрнауки России от 26.11.2010 №1241, от 22.09.2011 №2357, от 18.12.2012 №1060)», №373 6.10.2009 й.

4. Россия Федерациясынынъ билим эм илми Министерствосынынъ буйрыгы «О внесении изменений в федеральный компонент государственных образовательных стандартов начального общего, основного общего и среднего общего образования, утвержденный приказом Министерства образования Российской Федерации от 5 марта 2004 г. № 1089», № 69 31. 01. 2012 й.

5. Дагыстан Республикасынынъ законы «Об образовании в Республике Дагестан», № 48 15. 06. 2014 й.

ОКУВ ПЛАНДА АДАБИЯТ ПРЕДМЕТТИНЪ ЕРИ

Окув программага йогары маънели, эстетикалык ягыннан ярасыклы, шебер тил мен язылган, тематикалары, жанрлары ман туърли болган шыгармалар алынганлар. Онда оъз алдына эм класстан тыс окылаяк шыгармалар да белгиленгенлер.

Биринши окув планга коьре 5–9-ншы классларда «Ногай адабияты» деген предметин уьйренуьвге 340 саьат коьрсетилген. Соннан аьр класста йылга – 68 саьат, юмада – 2 саьат берилген.

Экинши окув планга коьре предметти уьйренуьвге 170 саьат коьрсетилген. Соннан аьр класста йылга – 34 саьат, юмада – 1 саьат берилген.

Янъы стандартлар окытувшыга программадынъ айырым боьлигин оьткенде коьрсетилген саьатлердин санын саклап, асарларды уьйренуьвге, туьрли яратувшылык ислерди оьткеруьвге оьзинше янаспага амал береди.

АДАБИЯТ ДЕРИСЛЕРДЕ ЯЗУВ ИСЛЕРДИ БАРДЫРУВ ЙОСЫКЛАРЫ

Аьр-бир белгили шакта окылган яде окылмаган материал акында окувшыдынъ алган билимлери эм сулыплары тергеледи. Энь алдын окувшыдынъ авызлама явапларына белги береди. Авызлама хабарлатув окувшыдынъ адабият билимин эм сулыбын тергевдинъ бас йосыкларынынъ бири болады. Окувшылардынъ явабына белги беруьвде бу затларга эс этпеге керек: явабынынъ толылыгы эм дурыслыгына; окыганды калай туьсингенине; явабынынъ хабарлав яктан дурыслыгына. Соннан себеп окувшыдынъ явабы белгили бир тема бойынша байланыслы логикалык оьз йорыгында хабарлав болмага керек. Аьр бала оьз явабында уьйренген затларды мысалы ман да беркитпеге тийисли. Окытувшы салган борышына, окувшылардынъ кайдай ды бир явабына коьре белгилер салады.

Программа ман байланыслы соьйлем сулыбын оьстируьв боьликке коьре язув ислер озгарылады. Адабият деристе сочинение окылган бир шыгармаларга коьре бериледи. Окувшылардынъ оьз алдына язылак ой язбалардынъ оьлшеми класка коьре биревден алты бетке дейим етпеге тийисли.

Ой язбага белги беруьвде оьлшемине карав ман бирге темадынъ калай ашылганы, тил байлыгына, олардынъ ортак оьлшеми эм сондай баска затларга эс этиледи. Эгер окувшыдынъ ой язбасы оьлшемине коьре карарыннан коьп артык яде кем болса, окытувшы белгиди тийислисинше йогары яде тоьмен салмага болады.

Адабият ой яздадынь иштеликлери темага эм хабардынь эсабына коьре кулланылувынынъ иштелигин алып билуьвге, грамматикалык нормаларды эм дурыс язувдынь дережелерин билуьвине, материалдынь дурыслыгына коьре белгиленеди.

Окув шериктинъ эм окув йылдынь сонъында окувшылардынь билимлерине тамамлав белги салынады. Бу бир белги окувшыдынь адабият билимининъ баьри ягын коьрсетеди. Айтпага, теория амалларын билуьви, сулыплы болувы, соьйлесуьвининъ оьсуьви. Тамамлавышы белги алдыдагы белгилерге карап салынмай, окувшыдынь баьри яктан да аьзирлигин тешкерип, аьр бир деристеги явабы да саналып салынады.

Деристе тергев ислерден сонъ окытув янъылысларды айырув керек болады. Сол янъылысларды аьр бир бала оьзи туьзетпеге керек. Оларды класста эм уьйде ис эткенде оьзлери туьзетедилер. Ис юритилгенде окытувшы класста балаларга кайтип оьз алдына янъылыслар уьстинде ислемерге керегин уьйретеди.

Окувшылардынь язув сулыпларына белги салувдан нормалары

Аьр бир класста окув йылы бойынша тил эм адабият дерислердинъ байланысына коьре берилеек язув ислердинъ санын окытувшы оьзи санын йыл бойында шериклерге коьре уьлестирмеге болады. Окувшыдынь ой язбасына тоьменде коьрсетилген нормаларга коьре бериледи. Биринши, энъ алдынгы, – иштелиги эм маьнеси ягы болады.

1. Окувшы алдына салынган темады ийги ашыклап, салынган сорава толыша явап берип, текстке таянып оьз ойларын беркиткен мысалылар ман язбага тийисли.

2. Окувшы текстти билмеге, оьз ойларын беркитип болмага, тарихтеги эм маданияттагы ислер мен байланысты коьрсетип билмеге керек.

3. Окувшы оьз исинде адабият терминлерин кулланып болатоганын коьрсетпеге тийисли.

4. Окувшыдың ой язбасының маьнели кесеклери бир бири мен тар байланыслы болмага керек.

5. Окувшы исинде тил яньылысларын йибермеге керек тувыл.

Окувшылардың ногай адабияттан ызгы билимлерин тергев уьшин берилген материал акынды

Окувшылардың ызгы билимлерин тергемеге 5–9 классларга берилген ислер 3 кесектен туьзилген.

1-нши кесекте берилген сорауларга дурыс болган бир явапты тавып, белгисин тоьмендеги клеткалар (коьзенеклер) ишине язбага тийисли.

2-нши кесекте берилген сорауларга бир соьз бен яде соьз биригуьви мен явап бермеге керек.

3-нши кесекте берилген темага коьре кишкей ой язба туьзбеге керек болады. Сочинениединь туьзилиси коьрсетилген соьз саныннан кем болмага ярамайды.

Окувшыларга 9-ншы класстынь тамамында экзаменде (ОГЭ) берилеек борыш 2 кесектен туьзиледи. Биринши кесекке 2 вариант киреди. Язув ислерди толтырганда окувшылар тоьмендеги затларга эс этпеге керек.

1-нши кесекте берилген биринши эм экинши вариантлардагы шебер шыгармалардан уьзиклерди окып, толтырмага тек биреви сайланады.

Вариант 1. Берилген кара соьз бен язылган шыгармадан уьзикти окып борышларды толтырув. 1.1.1 эм 1.1.2 борышларда бир сораува 3–5 йыйма ман толы явап беруьв. Автордың коьз каравына таянып, оьз ойын айтув. Явапларын берилген уьзикти яде асардың баска уьзиклерин кулланып беркитуьв. 1.1.3 борышта бир сораува 5–8 йыйма ман толы явап беруьв. Берилген сорау йосыгына коьре шыгармады актарув. Автордың коьз каравына таянып, оьз ойын айтув. Явапларды берилген уьзикти яде асардың баска уьзиклерин кулланып беркитуьв.

Вариант 2. Берилген шайирлик шыгармадан узыкты окып борышларды толтырув. 1.2.1 эм 1.2.2 борышларда бир соравага 3–5 йыйма ман толы явап беруув. Автордынъ коз каравына таянып, оз ойын айтув. Явапларын берилген узыкты яде асардынъ баска узыклерин кулланып беркитуув. 1.2.3 борышта бир соравага 5–8 йыйма ман толы явап беруув. Берилген сорава йосыгына кобре шыгармады актарув. Автордынъ коз каравына таянып, оз ойын айтув. Явапларды берилген узыкты яде асардынъ баска узыклерин кулланып беркитуув.

II-нши кесектеги борышты толтырар ушин берилген темалардан сочинение язбага тек бир темады сайлав. Автордынъ коз каравына таянып, оз ойын ашыклав. Оз ойын асардан мысаллар ман беркитуув. Шайирлик шыгарма бойынша ой язбада экевден артык асар актарув. Шыгармаларды актарганда адабият теориясын кулланув. Сочинениединъ тузилуув йосыгын ийги ойлав. Ой язбада соьз саны 200-ден кем болмага керек тувыл.

II. ИШТЕЛИК БОЪЛИК

1. Халк авызлама яратувшылыгы

Фольклордынъ жанрлары, боъликлери. Халктынъ авызлама яратувшы-лыгынынъ байлыгы, онынъ оьсуьв йолы. 1917-нши йылдан сонъ ногай фольклорын йыйнав аьли эм баспа-дан шыгып басланувы. Халктынъ яшав йолында фольклордынъ кулланувы, маьнеси эм орыны. Авызлама яратувшылыгында халктынъ ойы, сезими, яшавда анълавы.

Фольклор жанрларынынъ асылдан асылга, авыздан авызга коьшип келуьви. Аьлимлердинъ оларга берген маьнеси эм язып баспадан шыгарувлары.

Кишкей жанрлар: **айтувлар, такпаклар, юмаклар.**

Кишкей жанрлардынъ туьрлилери. Айтувлар эм такпаклар. Айтувлар ман такпакларда халктынъ эстетикалык ойлары. Айтувлар ман такпаклардынъ усасувы эм баскалыгы, тувра эм коьшпели маьнеси, ярасык тили. Акыл-билимди сынавы, яманлыкты бетлев, осаллыкты селекелев.

Айтувларда, такпакларда эм юмакларда халк аьдем кылыгынынъ, касиетининъ туьрли ягын ашып коьрсетуьви эм билимликти оьрметлеви. Юмаклардынъ маьнелиги, кеплери эм белгилери. Айтувларда, такпакларда эм юмакларда халк аьдем кылыгынынъ, касиетининъ туьрли ягын ашып коьрсетуьви эм акыллылыкты, билимлиликти оьрметлеви.

Ногай халкынынъ оьткир эм шебер тили эм акыллы соьзлери. Айтувлар ман такпаклардынъ усасувы эм баскалыгы. Айтувлар ман халктынъ, аьдемнинъ келбетин суьвретлев. Келбет пен бирге аьдемнинъ касуьветин де коьрсетуьв. Айтувлардынъ такпакка

айланувы. Такпаклардынъ сырлы маънеси. Табиат коьринислери, аьдемнинъ, айванлардынъ, обсимликлердинъ эм с.б. акында сырлы кепте айтув.

Юмаклар, олардынъ сыры, метафоралык белгиси. Юмакларды туьзуув – метафоралык белгисин беруув. Юмаклардынъ ишинде халктынъ сезими, яшавды анълавы коьрсетилген юмаклардынъ туьзилиси. Юмаклардынъ туьзилисининъ туьрлилиги, авызлама эм адабият кеплери. Юмак-сорав, юмак-кыскаша хабар, юмак-келбетлев, анълатув, юмак-дерис, юмак-ойын. Юмаклардынъ эртегилерде эм баска жанрларда кулланувы акында.

Юмакларда халктынъ акылы эм фантазиясы. Юмаклардынъ авызлама эм адабият кеплери, бир бириннен айыратаган белгилери.

Ногай халк эртегилери: **«Куьн айдынъ кардашы», «Карлыгаш пан ширкей», «Аьйле кимге берилген?», «Коян кулагынынъ акында» «Йигит яс акында эртеги».**

Эртегилер. Халк эртегилери акында.

«Куьн айдынъ кардашы» эртегиде халктынъ ийгилик, яманлык акында ойлары. Эртегиде суьвретенген ислер эм онда катнаскан келбетлер.

«Карлыгаш пан ширкей» эртегиде халктынъ яхшылыктынъ яманлыкты енъеегине сенуьви. Аьдемнинъ карлыгашты оьрметлеви.

«Аьйле кимге берилген?» эртегиде халктынъ акыллылыгы эм сулыплылыгы суьвретенуьви. Тил ярасыклав амаллар.

Эртегилерде халктынъ оьз яшав турмысы, сынавы, тергеви эм уьмити акында ойлары эм эртегилердинъ туьрли кеплери эм айырым белгилери.

Адабият эртегилер: **С. Капаев. «Аксак аяктынъ баъледен кутылганы акында», Б. Карасов. «Коян эм ширкей», К. Кумратова. «Уятсыз кораз», И. Капаев. «Мархаба» (эртеги-пьеса), М. Аvezов. «Намыс» (эртеги-баллада).**

Адабият эртегилери акында. Язувшылардынъ эртегиде коьтерген соравы. Мархабадынъ адабиятлык келбети эм язувшыдынъ ога каравы. Эртегидинъ тили. Язувшы эртегиде коьтерген аьдет-йорук эм эдаплык соравы. Намыс пан наьсиптинъ байланысы.

Эртегилердинъ айырым белгиси, халк эртегиден баскалыгы.

Адабият эртегиде язувшы дурыслыктынъ алсувдырлыкты енъуувине сенуьви. Тексттинъ маьнеси, тили. Эртегиде коркаклыкты эм осаллыкты селекелев. Кояннынъ кылыгы. Эртегиде Коразбайдынъ суьврети. Язувшыдынъ сыхыршылыкты кулланув себеби.

Бала йырлары эм ойынлары: **«Ким айтты?», «Ай уьссидим», «Оьсе-оьсе етер бу», «Бирем, бирем...», «Бирим, бирим», «Бесик йырлары», «Навруз байрам».** Олардынъ баладынъ иш байлыгын обстируьвде орны.

«Навруз байрам» йырда табиаттынъ орнын, маьнесин эм аьдем мен байланысын белгиленуьви, оны саклав эм коршалав соравдынъ коьтерилуьви.

«Бесик йыры» эм онда анадынъ поэтикалык келбетининъ суьвретленуьви. Анадынъ эм баладынъ яшав мырады эм борышы.

Эпос: **«Эдиге», «Айсылдынъ улы Амет баьтир», «Шора баьтир», «Аьдил Солтан», «Эр Шобан»** баьтир йырлары.

Эпос жанры акында. Жанрдынъ боьликлери. Эпостынъ тарих пен тар байланыслы болувы акында. Халк дестанлардынъ тематикасы,

тили, туъзилиси эм поэтикасы. Олардагы кара союз бен эм поэзиядан туъзилген кесеклери.

Баьтир йырлары. «Шора баьтир», «Эдиге», «Мамай», «Айсылдынъ улы Аьмет баьтир» эм сондай баска баьтир йырларда элди коршалав, татымлыкка, бирликке етуьв акында хабардынъ барувы. Йырларда баьтирлердинъ келбети эм туткан орны.

«Эдиге» баьтир йыры эм онынъ тарихлык маьнеси, халк яратувшылыгында орны, тематикалык эм идеялык маьнеси.

Токтамыс-хан, Кадыр-Берди, Сыбыра-йырав, Шах-Тимур, Нурадин эм олардынъ адабият келбетлери. Эдигединъ келбети эм оны суьвретлевде кулланган ярасыклав-суьвретлев амаллар. Табиат коьринислери эм оны кулланув маьнеси. Эдигединъ характеристикасы.

«Айсылдынъ улы Аьмет баьтир» йырдынъ тематикалык эм идеялык маьнеси. йырда суьвретленген келбетлер. Аьмет баьтирдинъ келбети эм касиети. Шаарбектинъ келбети. Йырдынъ тили.

«Шора баьтир». Йырдынъ маьнесинде туьгилистинъ орны. Шорадынъ келбети эм касиети. Алибийдинъ келбети эм онынъ касиети. Йырдынъ шебер союзли тили.

«Эр Шобан». Йырда ногай баьтирлерининъ йигитлигин коьрсетуьв. Эр Шобаннынъ оьктемлиги, йигерлиги. Поэмада баска баьтирлердинъ келбетлери.

«Аьдил Солтан» йырдынъ негизине алынган тарихлик ислер эм халктынъ оьктемлик, йигитлик, йигерлик акында ойлары. Аьдил Солтаннынъ келбети эм касиети. Йырдынъ туьп маьнеси.

«Йырав», «бахшы» деген союзлердинъ маьнеси. Халк авызлама яратувшылыгын авыздан авызга, асылдан асылга коьшуьвинде йыравлар ман бахшылардынъ ярдамы эм орны. Йырав ман бахшыдынъ саз алатлары – домбра эм кобыз. Йыравлар мектеблери акында.

Ногайлардынъ белгили йыравлары (Жиренше Шешен, Сыбыра-йырау эм с.б.).

2. Орта юз йыллардагы эм Янъы оьмирдеги адабият

Шал Кийиз Тиленши улы. «Алай яным». «Каранъада турган эдим», «Мен кулман», «Кабартыдынъ айдай сылув ясы», «Эй, бий – Темир, бий-Темир».

Шал-Кийиз XV оьмирде яшав суьрген атаклы йырав. Онынъ яратувшылык йолы. «Алай яным» дестаннынъ темалык эм идеялык маьнеси. Келбетлерди суьвретлевде шайирдинъ кулланган тил ярасыклав-суьвретлев амаллары.

Асан Кайгылы. «Таза минсиз асыл тас», «Кадирин билерме?»

Асан Кайгылы – XVI оьмирдинъ белгили йыравы. Асан Саьбит улынынъ яшав йолы. Шайирге «Кайгылы» деген соьздинъ атына косылувдынъ маьнеси. Асан Кайгылыдынъ ятлавларында аьдемнинъ алдынгы орынды алувы. Яшав акында терен маьнели философиялык шыгармалары («Таза минсиз асыл тас», «Кадирин билерме?»). Шайирдинъ ярлы халкка якласувы.

Шыгармалардынъ темалары: патриотлык, социаллык тенъсизликке карсы шыгув, поэзия жанрын кулланувы.

Ятлавлардынъ темасы, идеясы.

Кайгылыдынъ яратувшылыгында тенълестируув, эпитетлер, метафоралар эм баска туьрли художестволы амаллар кулланувы. Шайирдинъ шыгармаларынынъ туьп маьнеси эм ногай адабиятында туткан орны.

Саркынбай Крымлы. «Бий, мырза, душпанлар алтынга сатылды».

Йыравдынъ ятлавларында коьп ерлерде шашырап конган ногайлар куьплерине тувган элин тасламаска, явларга карсы турмага шакырув. Ятлавларда элди суьюв темасы. Онда халктынъ туьрк элине коьшкенине обкинуьвин, халкты тувра йолга салмага шалысувын коьрсетуьви.

«Бий, мырза, душпанлар алтынга сатылды» дестаннынъ туьп маьнеси, эм шайирдинъ поэтикалык тили, маьнеси эм туьзилиси. Сырт Кавказ бан Куьми, Кобан бойларындагы ерлердинъ шайирдинъ яшавында эм поэзиясында алган ери.

Ораз Айтманбет улы. Шайирдинъ окув йолы. Шыгармаларында халк яшавына, куллыгына багысланган темаларды коьтеруьв.

«Шегертке йыры». Эгинши халктынъ яшавы. Эгиншиликтинъ отлы душпаны шегерткидинъ келбети. Кулланылган шебер ярасыклав амаллар: кайтаралав, тенълестируьв, сорав.

«Шегертке йыры» эм онда исти, йигитликти, йигерликти данъклав. Йырдынъ туьзилисининъ туьрлилиги эм тил байлыгы.

А. Сикалиев. А. Сикалиев – фольклорист. Окув, кеспи алув йолы. Карашай-Шеркеш республикасынынъ илми-излев институтында куллык этуьви. Макалалары эм китаплери: «Ногайдынъ кырк баьтири», «Сынап карап сырласып...», «Айт десенъиз айтайым...», «Оьсиет» деген йыйынтыклары эм олардынъ туткан орыны. Орыс тилинде шыккан ногай «Ногайдынъ баьтирлик эпосы» деген монографиясы акында. Фольклористтинъ ногай халк авызлама яратувшылыгын саклавга эткен косымы эм тувган адабиятына, маданиятына, саниятына этетаган ярдамы.

«Карайдар ман Кызыл-Гуьл». «Кимди онынъ авторы?» деген макала. А. Сикалиевтинъ излевлери эм табувлары. «Карайдар ман Кызыл-Гуьл» йыр акында ойтоктасы, туьзилуьв тарихи. Йырдынъ темалык эм идеялык маьнеси.

Белгили ногай йыравдынъ шайирлиги. Шыгармаларынынъ темалары, идеялары. Бурынгы адабияттынъ аьлиги адабияттан баскалыгы, тил ярасыклав амаллары. Поэтикалык геройлардынъ келбетлери.

3. XX-ншы оьмирдинъ 1-нши яртысындагы адабият

А.-Х.Ш. Джанибеков – алим, ярыкландырувшы.

Ногай халкынынъ ярыкландырувшысы А.-Х.Джанибековтынъ яшав, окув эм яратувшылык йолы. «Соьз казнасы» – доьрт топлы халк авызлама яратувшылыгын туьзуьви.

«Ногай адабиятынынъ тарихли очерки» (1935), «Совет вакытында ногай фольклоры» эм с. б. макалалары.

«Ногай тойы», «Сатлык мырзалар» пьесалары эм баска шыгармалары. Бас темалары, тил ярасыклав амаллары. Келбетлерди суьвретлев йосыгы. Джанибековтынъ ногай адабиятынынъ тарихинде туткан орыны.

Ногай тилининъ алфавитин, биринши букварь, соьзликлер туьзуьв иси. Окувшыларга ногай грамматикасыннан китаплар.

А. Ганиев «Илми – емис терек ти», «Каьлем».

Айтувлы эм сыйлы йырав А. Ганиев. Онынъ окытувшы йолы. «Кызыл байрак» газетасынынъ редакциясында эткен аьрекети. Философиялык ятлавлары. «Каьлем», «Илми – емис терек ти», «Аьдил бол» эм с. б. ятлавлары.

Шыгармаларында аьдемнинь яшавдагы орны. Онынъ поэзиясында этика, эстетика яктан аьдем бай болар деп сенуьви.

Шайир ятлавлары ман яс оьспирди окув-билим алмага шакрыувы эм билимликтинь маьнесин анълатувы.

Х. Булатуков. «Эки яшав», «Фатима».

Язувшыдынъ яшав эм яратувшылык йолы. «Эки яшав» повестьте суьвретенген халктынъ эки тарихлык яшав акында ойы эм янъы ийги яшавга ыйнанувы. Бас адабият геройлары эм олардынъ келбетлери. Рамазаннынъ характеристикасы. Повестьтинъ туьзилиси эм атынынъ маьнеси. Халктынъ яшав акында ойлары, революцияга келуьви, яшавдагы курылыслардынъ етимислери. Рамазаннынъ, Иваннынъ келбетлери. Повестьте орыс халкы ман бирлесип, ногай халкынынъ янъы яшав курып оьрленуьвин суьвретлев.

Пьеса «Фатима» – бир актлы доьрт коьринисли пьеса. Онда салынган соравлар: колхозга туьсуьв, янъы аьдетлер мен яшав, эскилик пен куьрес. Геройлардынъ характеристикалары. Пьесадынъ геройлары Фатимадынъ, Мустафадынъ, Бекирдинъ келбетлери.

Пьесадынъ тил ярасыклав амаллары. Авызлама халк поэзиясы ман байланысы.

Язувшыдынъ тили. Тил ярасыклав амаллары, шайирлик пен байланысы. Биринши ятлавларынынъ «Кызыл Шеркеш» газетасынынъ бетинде шыгувы. Олардынъ темасы эм туьп маьнеси. Х.Ш. Булатуковтынъ ногай адабиятында орны.

Б. Абдуллин. «Кыр баьтирлери», «Кызыл шешекейлер».

Б. Абдуллин – ногай совет адабиятынынъ негизин салувшылардынъ бириси. Язувшыдынъ окув, яшав яратувшылык йолы. «Кызыл байрак» газетасынынъ редакциясында куллык этуьви.

Б. Абдуллиннинъ адабият асабасындагы драма эм эпикалык шыгармалары. «Батрак» деген пьесада 20-ншы йылларда янъы аьдемнинъ келбети туъзилуъви – маьнели сорав. Келбетлердинъ суьвретленуъви. «Душпан енъилди» деген пьесада окувга, язувга уьйренуъв яшавдынъ бас мырады болувы.

Эски калдыклар ман, эски яшав аьллери мен куьрес юритуъвин «Байлык эсириклигинде» деген китапте коьрсетуъв. Повестьтинъ темасы эм тил ярасыклав амаллары. Косайдынъ, Акбийкединъ эм с. б. келбетлери. Повестьте бурынгы той аьдетлери.

«Кыр баьтирлери» романда халктынъ янъы яшав курылысында катнасувы эм ийги яшавга ьйнанувы. Яшавдынъ тенълестируъв суьвретлери. Хатын-кызлар соравы. Назлыханнынъ келбети. Бурынгы ногай аьдетлери. Романнынъ темасы, туъзилиси. 20–30-ншы йылларда халктынъ бактысы, тарихи. Назлыхан ман Явгайтардынъ келбетлери. Эки туьрли класска кирген аьдемлер арасында болган куьрести романнынъ бетлеринде ашыкландырув.

«Кызыл шешекейлер». Повестьтинъ 30-шы йылларда социализм курылысын суьвретлев темасы. Яс-явкадынъ истеги етимислери. Хатын-кызлардынъ адабиятка алдышы келбет болып келуъви. Кызлар – Коьшбике, Патимат. Курувшы яслар. Курманалидинъ келбети.

Б. Абдуллиннинъ ногай адабиятында туткан орны.

М. Курманалиев. «Ана», «Тувган тилим», «Кыста», «Дослык», «Халк уьшин туьс коьрмесе...».

«Ана» ятлавда язувшыдынъ анады оьрметлеви, анадынъ эм баладынъ сезимлери. Ятлавдынъ темасы эм идеясы. Ятлавда тил ярасыклав амаллар.

М.К. Курманалиевтинъ язувшылык аьрекетине кирис соьз. «Тувган тилим» ятлавда шайирдинъ миллет тилин оьрметлеви. «Кыста» ятлавда кыс шагынынъ ярасыклыгынынъ суьврети.

«Дослык» ятлавда шайирдинъ дослыкты данъклары. Ятлавдынъ туьп маьнеси, аьлиги заманнынъ талабына рас келуьви.

«Халк уьшин туьс коьрмесе...» ятлавда шайирдинъ аьдемнинъ ийги кылыкларын оьрметлеви. Ятлавдынъ маьнеси эм бас ойы.

Ф. Абдулжалилов. «Кобьпти коьрген Кобансув», «Неге айтар кавга деп», «Йоллар, йоллар», «Табан бассанъ-тебен бас», «Ярбаста бир авылда», «Эсик эм тесик», «Куьшлилердинъ аьели», «Халктынъ улы Калмырза», «Асантай», «Квадрат «46–76», «Коян эм бака».

Ф. Абдулжалиловтынъ яратувшылык иси эм онынъ тематикасы.

«Кобьпти коьрген Кобансув» поэмада халктынъ лирикалык образы эм оны туьзуьвде шайирдинъ усталыгы. Табиат коьринислерининъ поэмадынъ маьнесин аьнлатувда орны. Кобансув – поэмада лирикалы келбет.

«Неге айтар кавга деп» поэмада коьрсетилетаган кавгадынъ юзи, кыйынлы яшавдынъ коьринислери. Кавгадынъ халкка аькелген зарары.

Язувшыдынъ шыгармадагы ислерге коьз каравы. Поэмадынъ тил ярасыклав амаллары.

«Йоллар, йоллар» повестьтинъ яс аьдемлердинъ яшав маьселелерин коьтеруьви эм язувшыдынъ бу сораьларга каравы. Повестьтинъ туьзилиси, бас геройлары эм оларга язувшы берген характеристика.

Повестьте табиат суьвретлевлер, портретлер, тенълестируьвлер.

«Табан бассань – тебен бас». Ятлавда автордынъ бизим Элде аьр истинъ сыйын коьрсетуьви. Шобалайдынъ келбети. Шыгармадынъ тербиялав маьнеси.

«Ярбаста бир авылда». Повестьте яшавдынъ аьлин суьвретлев темасы. Авыл хозяйствада яс-явкадынъ ислеви.

Солтаннынъ келбети. Етекшилер – Дроздов, Бумбаров эм баскалар. Повестьтинъ туьп маьнеси.

Басня тувдыратаган ойлар. Баснядынъ тили. «Эсик эм Тесик» басняда шайирдинъ аьдемсизликти селекелеви.

«Куьшлилердинъ аьели» повестьтинъ сюжети эм туьп маьнеси. Уьйкен Аталык согыста халктынъ коьрсеткен баьтирликлери. Геройлардынъ келбетлери эм касиетлери. Язувшыдынъ тил шеберлиги.

«Халктынъ улы Калмырза» балладада халктынъ баьтир улы Калмырзады оьрметлев. Адабият келбетинъ касиети. Баллададынъ туьп маьнеси.

«Асантай» повестьтинъ маьнеси. Шыгармадынъ бас геройлары. Ясы уьйкенлер эм яс оьспир ара айкасувлар. Аьдемге аявлы карав, оны анълав эм кешируьв соравлары. Повестьтеги табиат суьвретлери эм ярасыклав-суьвретлев амаллар. Асантайдынъ келбети.

«Квадрат «46–76». Хабарда яс лётчик Абизов Асаннынъ суьйген аьдемлери, кыралы уьшин согыста эткен йигитлиги. Асан Абизовтынъ элининъ алдында оьз борышын толтырувы. А. Абизовтынъ характеристикасы.

«Коян эм Бака». Шайир шыгармасын басня деп атавынынъ маьнеси.

Баснядынъ туьп маьнеси, бас геройы. Кояннынъ ялган баьтирлиги, ойсызлыгы эм мактаншылыгы.

К. Оразбаев. «Толкынлар», «Карагайым», «Данъыл», «Уйкен суйиниш», «Биринши баразна».

К.Б. Оразбаевтинъ язувшылык аьрекетине кирис соьз. «Толкынлар» повестьтинъ тематикалык эм идеялык маьнеси. Асия Рамазановнадынъ адабият келбети. Повестьтинъ тили.

«Карагайым», «Данъыл» ятлавларында шайирдинъ тувган ерининъ табиатын оьрметлеви эм терен суюювин билдируьви.

Язувшыдынъ яратувшылык исине кирис соьз. «Уйкен суйиниш» хабардынъ туьзилиси, онда суювретленген ислер. Канбикединъ бактысы. Язувшыдынъ аьдемликте оьрметлеви. Язув тил байлыгы.

«Биринши баразна». Хабардынъ темасы эм идеясы. Менъларуьв мен Дауттынъ келбетлери. Шыргармадагы тил ярасыклав амаллар.

С. Капаев. «Эски уйдинъ сонъы», «Ердинъ йылувы», «Язлык шаклары», «Ким шуьшли?», «Сынмас дирек, алал юрек, сен халкым», «Сабантой», «Суююви калды халкында», «Толкынынъ толы, Тазасув».

«Эски уйдинъ сонъы» повестьтеги проблемалы сораьлар эм олардынъ шешилувъ йоллары. Повестьтининъ маьнеси эм туьзилиси. Бас геройлары. Айганым, Идрис, Мурат, Сафият эм олардынъ характеристикасын туьзуьвде язувшыдынъ тил шеберлиги.

«Ердинъ йылувы». Повестьте туьрли заманларда ногой халкынынъ яшав аьллери, уйкен курылыслар.

Таьтлихан абайдынъ келбети. Повестьте халктынъ орны.

Ятлаьдагы язлык шак эм оны суювретлевде шайирдинъ тил байлыгы, усталыгы.

«Ким шуьшли?» хабарда язувшыдынъ билимле эм тербиялавлы болувында аьелдинъ орнын, маьнесин эм борышын белгилеви.

С.И. Капаевтинъ язувшылык аьрекетине кирис соьз. «Сынмас дирек. алал юрек, сен халкым», «Сабантой» ятлавларында шайирдинъ поэтикалык келбети, иш сезимлери. Ятлавларынынъ тили.

«Суьюви калды халкында» поэмада Крымхан Мижевадынъ йигитлиги, язувшы суьвретлеген адабият келбети эм касиети.

Повесть «Толкынынъ толы, Тазасув». Аьдемлердинъ согыс йылларда кавгада эм тылда эткен йигитликлери – повестьтинъ темасы. Халктынъ баьтирлиги, мырады.

Ю. Аюбов. «Албаслы», «Кылыплы туьлки».

Ю. Аюбовтынъ яратувшылык йолы.

«Албаслы» хабар. Асыл темасы эм туьп маьнеси. Язувшыдынъ хабарда суьвретленген затларга каравы, аьдемнинъ дин эм ден савлыгын яманлыктан коршаламага шалысувы.

Аьдем эм айван табиатынынъ дуньясы эм олардынъ арасындагы байланысы.

Ю. Каракаев. «Салам», «Ел», «Тасбака».

Ю. Каракаевтинъ яратувшылык йолы.

Ятлавлардынъ темалары эм туьп маьнеси. Шайир шыгармалары ман аьдемди ян-януварларга эм тоьгерегиндеги табиатка аявлы болмага шакырувы.

М. Аубекижев. «Куьш бирликте», Сен болмасань, Тувган Эл!», «Тандыр», «Куьнайлан».

М. Аубекижевтинъ яратувшылык йолы.

«Тандыр» ятлавда тувган ерин суьюв эм оны оьрлендируьв сораваы.

«Куьнайлан» ятлавдынъ лирикалык геройы эм онынъ сезимлери. Шайирдинъ ятлавларынынъ туъзилиси.

«Куьш бирликте» ятлавдынъ тувдыратаган ойы эм сезими. Поэтикалык геройдынъ халклар ара тынышлыкты, дослыкты эм татымлыкты тутпага эм сакламага шақырувы.

С. Заляндин. «Кораз эм коькек», «Сылтавбектинъ сонъгы юмасы».

С.К. Заляндиннинъ язувшылык аьрекетине кирис соьз. Шайирдинъ баснялары акында.

«Кораз эм коькек» баснядынъ аталувынынъ маьнеси. Кораздынъ келбети. Баснядынъ тили.

«Сылтавбектинъ сонъгы юмасы» ятлава аьдем кылыгынынъ терислигин селекелев. Поэтикалык геройдынъ келбети эм оны туъзуьвде кулланган ярасыклав-суьвретлев амаллар.

Адабият теориясы. Басня.

Б. Аджигельдиев. «Шынъ аяк».

Б. Аджигельдиевтинъ яшав эм яратувшылык йолы.

«Шынъ аяк» хабарда язувшы аманат, намыс, аьдемшилик деген маьнелерди озинше аньлатувы. Хабардынъ туъзилиси эм тили.

М. Киримов. «Яв ман коьзбе-коьз», «Карт Аяз эм балалар».

М.Я. Киримовтынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.

«Карт Аяз эм балалар» ятлава шайирдинъ билимлик соравды коьтеруьви эм озинше аньлатувы.

«Яв ман коьзбе-коьз» пьесада кавгады наьлетлев эм яшавды озьметлев. Пьесада болган ислер эм келбетлер. Крымханнынъ адабият келбети.

Адабият теориясы. Пьеса.

К. Кумратова. «Тувган ерим», «Атаман каз».

К.И. Кумратовадынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.

«Тувган ерим», «Атаман каз» ятлавларында ата юртты, тувган ердинъ табиат байлыгын оьрметлеви.

Б. Баисов. «Куьшелек», «Катлама».

Б. Баисовтынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.

«Куьшелек» хабарда язувшыдынъ аьдем, табиат, ян-янувардынъ байланысы акында соравды салувы. Хабардынъ бас геройлары эм язувшы берген суьвретлери.

«Катлама» хабарда Мураттынъ келбети. Язувшыдынъ язув тили.

А. Култаев. «Басамаклар».

А. Култаевтинъ яшав эм яратувшылык йолы.

«Басамаклар» повестьте аьлиги авылдынъ яшав соравлары эм оларга язувшыдынъ каравы. Повестьтинъ маьнеси, тил байлыгы, геройлары келбетлери.

Б. Кулунчакова. «Туьрли туьсли карандашлар».

Б. Кулунчаковадынъ яшав эм яратувшылык йолы.

«Туьрли туьсли карандашлар» шыгармадынъ асыл темасы, туьп маьнеси, коьтерилген соравлар.

Акбийкединъ адабият келбети эм иш дуныясы. Баладынъ яшавына туьрли туьсли карандашлардынъ аькелген уятлы иси.

И. Капаев. «Алтын ядыра акында таварых».

И. Капаевтинъ яшав эм яратувшылык йолы.

«Алтын ядыра акында таварых» шыгармадынъ темалык эм идеялык маънеси, туъзилиси.

Казы» ырув акында хабардынъ маънеси. Таварыхтынъ фольклор негизи, геройлары.

Джалал, Тотай-кыз, Мейлек-Хан эм олардынъ келбетлери. Язувшыдынъ тил байлыгы.

Адабият теориясы. Таварых.

К. Темирбулатова. «Элбике», «Энеме», «Куъзим», «Ата юртым».

К. Темирбулатовадынъ яшав эм яратувшылык йолы.

«Энеме» ятлавдынъ темасы. Тил ярасыклав амаллары эм олардынъ шыгармадынъ туъп маънесин анълатувда орны.

«Куъзим». Ятлавдынъ темасы эм идеясы. Табиат пан аьдем – лирикалы геройлар. Олардынъ коьринислери.

«Ата юртым». Ятлавда шайирдинъ Элин, халкын, ата юртын суюв сезимлери. Тувган ери мен обктемсуюви. Шыгармадынъ тил ярасыклав амаллары.

«Элбике» поэмадынъ темасы эм туъп маънеси, тил байлыгы. Элбикединъ келбети эм касиети.

Шайирдинъ язув сулыбы, тил байлыгы.

Е. Булатукова. «Кирпишик».

Е. Х. Булатуковадынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.

«Кирпишик» адабият шыгармадынъ маънеси, туъзилиси эм бас геройы. Кирпишиктинъ келбети.

С. Аджиков. «Ярдамшы».

С.А. Аджиковтынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.

«Ярдамшы» хабардынъ асыл темасы. Язувшы аьдемшиликти, куллык суьерликти оьрметлеви.

Асардагы келбетлер. Кулланылган ярасыклав-амаллар.

А. Киреев. «Куйды булыт явынды», «Арт карама».

Язувшыдынъ адабият аьрекети.

«Куйды булыт явынды», «Арт карама» ятлавлардагы лирикалык геройлар олардынъ яшав мыратлары, иш дуньясы.

А. Мурзабеков. «Кавказ».

Шайирдинъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.

«Кавказ» ятлавдынъ тил ярасыклав амаллары эм олардынъ Кавказ тавларынынъ суьвретин туьзуувде орны.

М. Киримов. «Кыйшык йол», «Мине бу экен куллык», «Тувган элим».

М. Киримовтынъ яшав эм яратувшылык йолы.

«Кыйшык йол» пьесада яс аьдемге яшав йолын таппага ярдамласув соравдынъ салынувы. Исти оьрметлев. Яс-явкадынъ келбети.

«Мине бу экен куллык». Хабарда анадынъ келбети, аьелдеги орны. Мансурдынъ ойы. Хабардынъ туьзилисининъ туьрлилиги.

«Тувган элим» ятлавдынъ лирикалык геройы, онынъ коьнъили. Ятлав тили.

Т. Кирейтова. «Кобан бойларым», «Сол наьсип».

Т. Керейтовадынъ яшав эм яратувшылык йолы.

«Кобан бойларым». Ятлавада Кобан сувы бойындагы ногай авыллардынъ коьриниси, ярасыклыгы ман шайирдинъ оьктемли сезинуувлери. Ятлавада тил ярасыклав амаллар – эпитетлер.

«Сол наьсип» ятлавадынъ темасы эм туьп маьнеси. Лирикалык келбет эм онынъ наьсип деген соьздинъ маьнесин анълавы. Шыгармадынъ тил байлыгы, тербиялав маьнеси.

Д. Туркменов. «Дуныядагы ногайларым», «Ал йийреним».

Д. Туркменовтынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.

«Дуныядагы ногайларым» ятлавада халк маданиятын саклав эм халктынъ бирлесуув маьселери. Шайирдинъ тил байлыгы.

«Ал йийреним» ятлавадынъ темасы эм туьп маьнеси. Лирикалык геройды кувандырган табиат коьриниси.

Адабият теориясы. Ритм эм рифма.

4. XX-ншы оьмирдинъ 2-нши яртысындагы адабият

Б. Кулунчакова. «Казбек».

Б. Кулунчаковадынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.

«Казбек» повестьте суьвретленген яс-явкадынъ адабият келбетлери эм олардынъ характеристикалары.

Повестьте диалоглар, суьвретлевлер эм хабарлав. Кулланылган ярасыклав-амаллар.

И. Капаев. «Куржын», «Аясанъыз карт Актуюкты».

И. Капаевтинъ яшав эм яратувшылык йолы.

«Куржын» повестьтинъ асыл темасы эм туьп маьнеси. Наьсипли балалык темадынъ шешилуув йорыгы. Ногай аьдетлери, куржын эм

онынь маьнеси. Долайдынъ келбетин туьзуьвде язувшыдынъ тил шеберлиги, байлыгы.

«Аясанъыз карт Актуякты» хабарда язувшы табиатты эм ян-януварды саклав эм коршалав соравды коьтеруьви. Актуяктынъ адабият келбети. Шыгармадынъ тил байлыгы. Хабарда кулланган символика эм онынъ маьнеси.

Адабият теориясы. Табиат коьриниси. Символ.

А. Сикалиев. «Сиз ше ыйнанмассыз».

А. Сикалиевтинъ яшав эм яратувшылык йолы.

«Сиз ше ыйнанмассыз» новеллада салынган эдаплык соравдынъ шешилувви. Адабият геройдынъ кызга каравынынъ туьрленип барувынынъ себеби. Язувшыдынъ тил шеберлиги.

Адабият теориясы. Новелла.

Е. Булатукова. «Токылдак», «Эрке».

Е. Булатуковадынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.

«Токылдак» хабардынъ темасы, туьп маьнеси эм туьзилиси. Исадынъ келбети. Табиат коьриниси эм онынъ асарда орны.

«Эрке» адабият эртеги эм онынъ халк эртегиден эм хабардан баскалыгы. Шыгармада болган ислер эм онда катнаскан геройлар. Казгерейдинъ характеристикасы. Эртегидинъ туьп маьнеси.

С. Аджиков. «Мойнак».

С. Аджиковтынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.

«Мойнак». Хабар. Язувшы хабарлайтаган эм суьвретлейтаган яшав заман, болган ислер эм халк аьдетлери. Аьдемликти йойттырган кавга-казага карсы шыгув эм оны наьлетлев.

Бекет – агайдынъ келбети, онынъ иш дуныясынынъ туърленуъви. Хабардынъ туъзилеси, айырым белгилери.

Язувшы кулланган суъвретлев амаллардынъ эм йылав-монологтынъ хабардынъ маънесин шешуъвде орны.

М. Аvezов. «Куъпелек», «Не деп те биз соьлесек те...», «Тенъизлерден терен аьдем коьнъили», «Акыйкатлык саз».

М. Аvezовтынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.

«Куъпелек» хабарда куъпелек пен шешекейлердинъ байланысы, бир-бирине ярдам этуъвлери. Табиат коьриниси, куъпелектинъ ярасыклыгы. Шешекейдинъ билимсизлиги эм мактаншылыгы. Хабардынъ тербиялав маънеси. Шайирдинъ суъвретлев амаллары.

«Не деп те биз соьлесек те, аьдемлер». Ятлавдынъ туъп маънеси. Шайирдинъ яшавдынъ негизин усташа суъвретлеви, акыйкатлыкты ашык коьрсетуъви.

Шайирдинъ яратувшылык аьрекетини. «Тенъизлерден терен аьдем коьнъили», «Акыйкатлык саз» ятлавларында аьдемнинъ наьсибин, коьнъилининъ байлыгын тергеви эм онынъ яшав оьмирининъ мырадын белгилеви.

5. Обзор

Орта юз йыллардагы эм Янъы оьмирдеги ногой адабиятынынъ кыска белгилери.

Орта юз йыллардагы эм Янъы замандагы ногой адабияты акында кыска хабарлав.

Шал-Кийиз, Асан Кайгылы, Саркынбай Крымлы, Ораз Айтманбет улы, Фахруддин Абушахман улы, Арслан Шабан улы эм с.

б. шайделердинъ яратувшылыгы. Асарларынынъ асыл темалары, оларда коьтерилген соравлар.

Бурынгы адабиятынынъ жанрлары: йырлар, ятлавлар, толгавлар, назымлар эм сондай баскалар.

XIX – XX-ншы оьмирдинъ 1-нши яртысындагы адабияттынъ кыска белгилери.

Ногай адабиятыннынъ оьсуьв йоллары. А.-Х. Джанибеков, М. Курманалиев, З. Кайбалиев халк ярыкландырувшылардынъ яратувшылыгы. Кара союз эм шайирлик шыгармалардынъ оьсуьви. Х.Ш. Булатуковтынъ, Б.М. Абдуллиннинъ, Ф.А. Абдулжалиловтынъ яратувшылыклары эм адабиятка аькелген янъылыклары.

XX-ншы оьмирдинъ 2-нши яртысындагы адабияттынъ кыска белгилери.

Ногай адабиятыннынъ оьсуьв йоллары. Ногай шайирлик эм кара союз жанрларынынъ оьсуьви. Адабияттынъ асыл темасы, коьтерген соравы, туьп маьнеси эм тил байлыгы. Янъы жанрлардынъ орны. Драматургиядынъ оьсуьв йоллары.

6. Адабият теориясы

Адабият – союз санияты. Халк авызлама яратувшылыгы. Фольклор жанрлары.

Эртегилер. Эртегилердинъ туьрлилери. Тил байлыгы эм туьзилиси. Адабият эртегилери.

Энгимелер.

Эпикалык шыгармалар. Ашыклык дестанлар эм баьтир йырлары.

Халк авызлама яратувшылыгынынъ кишкей жанрлары. Айтувлар, такпаклар, юмаклар.

Адабият куьплери эм жанрлары.

Эпос. Лирика. Драма.

Лирикалык жанрлар (ятлав, орнав, толгав, дестан, баллада, басня).

Эпикалык жанрлар (хабар, хикае, роман).

Драмалык жанрлар (драма, трагедия, комедия).

Асардынъ темасы эм туьп маьнеси, сюжети эм туьзилиси. Автордынъ ойы. Табиат коьринислери эм олардынъ шыгармада орны.

Шебер тил акында. Шыгармадынъ тил байлыгы. Ярасыклав амаллар (эпитет, метафора, метанимия, янландырув, тенълестирув, уьйкенлетув, символ эм с. б.). Монолог эм диалог. Селекелев.

Ритм. Рифма.

Келбет. Адабиятынъ геройы. Шыгармадынъ бас эм ярдамшы келбетлери.

7. Тамамлав тергев

Аьр-бир окувшыдынъ яде балалар куьбининъ адабият билимин окув йылдынъ басында эм сонъгы аньламын тешкеруьв. Соьйленисли яде яттан окувды, шебер шыгармады актарып болувын, текстти рольлер мен окув бажарувын тергев.

Окувшылардынъ шебер асардынъ маьнесин аньлап, иштелигин хабарлап болувын тергев. Шыгармадынъ сюжетин, геройларын аньлап, келбетлерин ашыклап бажарувын тергев.

Аьр-бир белгили шакта окылган яде окылмаган материал акында окувшыдынъ алган билимлери эм сулыплары тергеледи. Энь алдын окувшыдынъ авызлама явапларына белги береди. Авызлама

хабарлатув окувшыдынъ адабият билимин эм сулыбын тергевдинъ бас йосыкларынынъ бири болады. Окувшылардынъ явабына белги беруевде бу затларга эс этпеге керек: явабынынъ толылыгы эм дурыслыгына; окыганды калай туьсингенине; явабынынъ хабарлав яктан дурыслыгына. Соннан себеп окувшыдынъ явабы белгили бир тема бойынша байланыслы логикалык оьз йорыгында хабарлав болмага керек. Аьр бала оьз явабында уьйренген затларды мысалы ман да беркитпеге тийисли. Окытувшы салган борышына, окувшылардынъ кайдай ды бир явабына коьре белгилер салады.

Программа ман байланыслы соьйлем сулыбын оьстируев боьликке коьре язув ислер озгарылады. Адабият деристе сочинение окылган бир шыгармаларга коьре бериледи. Окувшылардынъ оьз алдына язылаек ой язбалардынъ оьлшеми класска коьре биревден алты бетке дейим етпеге тийисли.

Ой язбага белги беруевде оьлшемине карав ман бирге темадынъ калай ашылганы, тил байлыгына, олардынъ ортак оьлшеми эм сондай баска затларга эс этиледи. Эгер окувшыдынъ ой язбасы оьлшемине коьре карарыннан коьп артык яде кем болса, окытувшы белгиди тийислисинше йогары яде тоьмен салмага болады.

Адабият ой язбадынъ иштеликлери темага эм хабардынъ эсабына коьре кулланылувынынъ иштелигин алып билуевге, грамматикалык нормаларды эм дурыс язувдынъ дережелерин билуевине, материалдынъ дурыслыгына коьре белгиленеди.

Окув шериктинъ эм окув йылдынъ сонъында окувшылардынъ билимлерине тамамлав белги салынады. Бу бир белги окувшыдынъ адабият билимининъ баьри ягын коьрсетеди. Айтпага, теория амалларын билуевви, сулыплы болувы, соьйлесуеввининъ оьсуевви. Тамамлавшы белги алдыдагы белгилерге карап салынмай,

окувшыдынъ баъри яктан да аьзирлигин тешкерип, аьр бир деристеги явабы да саналып салынады.

Деристе тергев ислерден сонъ, окытув янъылысларды айырув керек болады. Сол янъылысларды аьр бир бала оьзи туьзетпеге керек. Оларды класста эм уьйде ис эткенде, оьзлери туьзетедилер. Ис юритилгенде, окытувшы класста балаларга кайтип оьз алдына янъылыслар уьстинде ислемеге керегин уьйретеди.

Проектлик ислер бойынша дерис-консультация озгарув тийисли.

Окувшылардынъ ызгы билимлерин тергемеге 5–9 класстарга берилген ислер уьш кесектен туьзилген: 1) берилген соравларга дурыс болган бир явапты тавып, белгисин тоьмендеги клеткалар (коьзенецлер) ишине язбага тийисли; 2) берилген соравларга бир соьз бен яде соьз биригуьви мен явап бермеге керек; 3) берилген темага коьре кишкей ой язба туьзбеге керек болады.

Класстан тыс окув уьшин асарлар**V класс**

- «Кара-Батыр эм Кобк ат». Эртеги.
С. Капаев. «Оьмирге мутпан».
К. Кумратова. «Тувган ерим».
М. Киримов. «Анам».
А. Киреев. «Тары энер тавыкка».
И. Капаев. «Кобк кырлык».
Ю. Каракаев. «Тав якларды сагынып».
М. Курманалиев. «Тувган тилим».
С. Капаев. «Сабантой».
С. Заляндин. «Кораз эм коькек».

VI класс

- М. Курманалиев. «Картлыкты сыйланъыз».
Ю. Аюбов. «Бобдене».
М. Кожаев. «Ойлап карасак».
М. Авезов. «Ап-куьп, алтын туьп: Басайландыргыш».
К. Темирбулатова. «Уьйинъизге яхшылык».
А. Култаев. «Ногай шоблим».
А. Сикалиев «Ногайлардынъ бурынгы халк календари».
Л. Джелкашиева. «Бармаклар» (ятлав). Ногай айтувлар эм такпаклар.
Ф. Абдулжалилов. «Ятарбек» яде «Эсик эм тесик».
А. Култаев. «Ногай шоблим» (бир уьзик).
С. Капаев. «Язлык шаклары».
М. Аубекижев. «Куьш бирликте».

VII класс

- С. Капаев. «Татымлык». (аьдетлер акында).
- Ф. Абдулжалилов. «Наьсип».
- А. Сикалиев. «Барга куванып йокты излейик».
- И. Капаев. «Керавыз».
- Р. Керейтов. «Кайсы тукымнансынъ?»
- М. Булгарова. «Канглы, Кырк-авыл, Куьми».
- Ю. Каракаев. «Атыйок кус акында».
- Б. Карасов. «Анадынъ юреги» (эртеги).
- К. Темирбулатова. «Тилим меним», «Ногайым».
- А. Курмансеитова. «Ногай эдаплыгы».
- А. Мурзабеков. «Тынышлык болсын», «Язлык».
- Е. Айбазова. Адабият терминлердинъ кыска соьзлиги.
- С. Аджиков. «Бьригоьз», «Куьнши карга».
- М. Кожаев. «Яхшылыкты йорайман»

VIII класс

- С. Капаев. «Аьбирли кетти абысып».
- К.Кумратова. «Мен келемен», «Бесик йыры»
- М. Аубекижев. «Кьзлеринъе карасам», «Язлык», «Йолым меним каткаклы».
- М. Авезов. «Ногай кыз».
- А. Култаев «Ногай шоьлим».

IX класс

- С. Капаев. «Уьлкер», «Кырлув».
- М. Киримов. «Айбетли кырк авыл».
- А. Култаев. «Бозторгайым йырласын».
- И. Капаев. «Салам, Михаил Андреевич».

ТЕМАТИКАЛЫК ПЛАН

Темалардын асыл иштелиги	Окувшылардын асыл ислеринин белгилери
Кесек I. Халк авызлама яратувшылыгы (27 с)	
<p>Фольклордын жанрлары, боьликлери. Халктын авызлама яратувшы-лыгынын байлыгы, онын оьсуьв йолы. 1917-нши йылдан сонь ногай фольклорын йыйнав аьли эм баспадан шыгып басланувы. Халктын яшав йолында фольклордын кулланувы, маьнеси эм орыны. Авызлама яратувшылыгында халктын ойы, сезими, яшавда анълавы.</p>	<p>Халк авызлама яратувшылыгы деген не экенин билуьв.</p>
<p>Фольклор жанрларынын асылдан асылга, авыздан авызга коьшип келуьви. Аьлимлердин оларга берген маьнеси эм язып баспадан шыгарувлары.</p>	<p>Халк авызлама яратувшылыгын адабияттан баскалыгын айырып билуьв.</p>
<p>Кишкей жанрлар: айтувлар, такпаклар, юмаклар.</p> <p>Кишкей жанрлардын</p>	<p>Айтувлар ман такпакларды анълап, оларды тематикасы бойынша айырып билуьв.</p>

<p>туурлилери. Айтувлар эм такпаклар. Айтувлар ман такпакларда халктынъ эстетикалык ойлары. Айтувлар ман такпаклардынъ усавы эм баскалыгы, тувра эм коьшпели маьнеси, ярасык тили. Акыл-билимди сынавы, яманлыкты бетлев, осаллыкты селекелев.</p> <p>Айтувларда, такпакларда эм юмакларда халк аьдем кылыгынынъ, касиетининъ туурли ягын ашып коьрсетуьви эм билимликти оьрметлеви. Юмаклардынъ маьнелиги, кеплери эм белгилери. Айтувларда, такпакларда эм юмакларда халк аьдем кылыгынынъ, касиетининъ туурли ягын ашып коьрсетуьви эм акыллылыкты, билимлиликти оьрметлеви.</p> <p>Ногай халкынынъ оьткир эм шебер тили эм акыллы соьзлери. Айтувлар ман такпаклардынъ усасувы эм баскалыгы. Айтувлар ман халктынъ, аьдемнинъ келбетин суьвретлев. Келбет пен бирге аьдемнинъ касуьветин де коьрсетуьв.</p>	<p>Айтувлар, такпакларды эм юмакларды тил обстирув ислерде (хабарлав эм язув йосыкларда) кулланып билуьв.</p> <p>Айтувлар ман такпаклардынъ ортаклыгын эм баскалыгын айырып болув.</p>
-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

<p>Такпаклардынъ сырлы маънеси. Табиат коьринислери, аьдемнинъ, айванлардынъ, обьсимликлердинъ эм с. б. акында сырлы кепте айтув.</p> <p>Юмаклар, олардынъ сыры, метафоралык белгиси. Юмакларды туьзуув – метафоралык белгисин беруув. Юмаклардынъ ишинде халктынъ сезими, яшавды анълавы коьрсетилген юмаклардынъ туьзилиси. Юмаклардынъ туьзилисининъ туьрлилиги, авызлама эм адабият кеплери. Юмак-сорав, юмак-кыскаша хабар, юмак-келбетлев, анълатув, юмак-дерис, юмак-ойын. Юмаклардынъ эртегилерде эм баска жанрларда кулланувы акында.</p> <p>Юмакларда халктынъ акылы эм фантазиясы. Юмаклардынъ авызлама эм адабият кеплери, бир бириннен айыратаган белгилери.</p> <p>Ногай халк эртегилери: «Куьн айдынъ кардашы», «Карлыгаш пан ширкей»,</p>	<p>Эки аьдем болып ислеп бажарув (актарув, явабын табув).</p> <p>Юмакларды, ребусларды шешип болув.</p> <p>Юмаклардынъ баска жанрлар ман (такпак, эртеги) тар байланысын анълатып билуув.</p> <p>Язба эм хабарлав исите кишкей жанрларды кулланып болув.</p> <p>Эртегилер деген не экенин билуув. Олардынъ туьрлилери ашыклап болув.</p>
-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

«Айле кимге берилген?»,
«Коян кулагынынъ акында»
«Йигит яс акында эртеги».

Эртегилер. Халк эртегилери акында.

«Куьн айдынъ кардашы» эртегиде халктынъ ийгилик, яманлык акында ойлары. Эртегиде суьвретленген ислер эм онда катнаскан келбетлер.

«Карлыгаш пан ширкей» эртегиде халктынъ яхшылыктынъ яманлыкты енъеегине сенуьви. Аьдемнинъ карлыгашты оьрметлеви.

«Айле кимге берилген?» эртегиде халктынъ акыллылыгы эм сулыплылыгы суьвретленуьви. Тил ярасыклав амаллар.

Эртегилерде халктынъ оьз яшав турмысы, сынавы, тергеви эм уьмити акында ойлары эм эртегилердинъ туьрли кеплери эм айырым белгилери.

Адабият эртегилер: **С. Капаев.** «Аксак аяктынъ баьледен кутылганы акында», **Б. Карасов.** «Коян эм ширкей»,

Окылган эртегилердинъ иштелиги бойынша ойларын **айтып болув.**

Халк эртегилердинъ темалары бойынша суьврет **ясап бажарув.**

Эртегилердинъ туьрлилерин бир-бириннен айырып, маьнесин **ашыклап айтып болув.**

Адабият эртегилердинъ халк шыгармалардан баскалыгын **анълав эм айырып болув.**

**К. Кумратова. «Уятсыз кораз»,
И. Капаев. «Мархаба» (эртеги-
пьеса), М. Авезов. «Намыс»
(эртеги-баллада).**

Адабият эртегилери акында.
Язувшылардын эртегиде
коьтерген сорагы. Мархабадын
адабиятлык келбети эм
язувшыдын ога каравы.
Эртегидин тили. Язувшы
эртегиде коьтерген аьдет-йорык
эм эдаплык сорагы. Намыс пан
наьсиптин байланысы.

Эртегилердин айырым
белгиси, халк эртегиден
баскалыгы.

Адабият эртегиде язувшы
дурыслыктын алсувдырлыкты
еньювине сенуьви. Тексттин
маьнеси, тили. Эртегиде
коркаклыкты эм осаллыкты
селекелев. Кояннын кылыгы.
Эртегиде Коразбайдын сувьрети.
Язувшыдын сыхыршылыкты
кулланув себеби.

Бала йырлары эм ойынлары:
«Ким айтты?», «Ай уьссидим»,
«Оьсе-оьсе етер бу», «Бирем,

Эртегилерди ярасыклы кепте
окып бажарув эм иштелигин
сыйленисли кепте **хабарлап
болув.**

Берилген басына коьре яде
айтув эм такпак бойынша оьз
эртегиди **туьзип болув.**

Эртегилерге тийисли болган
шебер амалламаларды (эпитет,
символ эм с. б.) **коьрсетип болув.**

Эртегилердин туьп
маьнесин **аньялав**, онда катнаскан
геройларынын келбетлерин
ашыклап болув.

Бала йырлары деген не
экенин **билуьв**, олардын
маьнесин эм туьзилисин **аньялав.**

<p>бирем...», «Бирим, бирим», «Бесик йырлары», «Навруз байрам». Олардынъ баладынъ иш байлыгын оьстируувде орны.</p> <p>«Навруз байрам» йырда табияттынъ орнын, маьнесин эм аьдем мен байланысын белгиленуьви, оны саклав эм коршалав соравдынъ коьтерилуьви.</p> <p>«Бесик йыры» эм онда анадынъ поэтикалык келбетининъ суьвретленуьви. Анадынъ эм баладынъ яшав мырады эм борышы.</p> <p>Эпос: «Айсылдынъ улы Амет баьтир», «Эдиге», «Шора баьтир», «Аьдил Солтан», «Эр Шобан» баьтир йырлары.</p> <p>Эпос жанры акында. Жанрдынъ боьликлери. Эпостынъ тарих пен тар байланыслы болувы акында. Халк поэмалардынъ тематикасы, тили, туьзилиси эм поэтикасы. Олардагы кара соьз бен эм поэзиядан туьзилген кесеклери.</p> <p>Баьтир йырлары. «Шора</p>	<p>Йырлардагы ярасыклав амалларын ашыклап болув.</p> <p>Аьдет йырлары деген не экенин билуьв эм баска йырлар арасыннан оларды айырып болув.</p> <p>Бесик йырлардынъ тил байлыгын анълав, ондагы келбетлерди ашыклап болув.</p> <p>Баьтир йырлардынъ асыл темасын, туьп маьнесин, коьтерген соравларын коьрсетип билуьв.</p> <p>Эпостынъ туьзилисин</p>
---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

<p>баьтир», «Эдиге», «Мамай», «Айсылдынъ улы Аьмет баьтир» эм сондай баска баьтир йырларда элди коршалав, татымлыкка, бирликке етуьв акында хабардынъ барувы. Йырларда баьтирлердинъ келбети, онынъ кепленуьви эм туткан орны.</p> <p>«Эдиге» баьтир йыры эм онынъ тарихлык маьнеси, халк яратувшылыгында орны, тематикалык эм идеялык маьнеси.</p> <p>Токтамыс-хан, Кадыр-Берди, Сыбыра-йырав, Шах-Тимур, Нурадин эм олардынъ адабият келбетлери. Эдигединъ келбети эм оны суьвретлевде кулланган ярасыклав-суьвретлев амаллар. Табиат коьринислери эм оны кулланув маьнеси. Эдигединъ характеристикасы.</p> <p>«Айсылдынъ улы Аьмет баьтир» йырдынъ тематикалык эм идеялык маьнеси. йырда суьвретенген келбетлер. Аьмет баьтирдинъ келбети эм касиети. Шаарбектинъ келбети. Йырдынъ тили.</p> <p>«Шора баьтир». Йырдынъ</p>	<p>анълатып болув.</p> <p>Бас келбетлердинъ кылыкларын ашыклап бажарув, олардынъ эткен ислерине эм айткан соьзлерине белги берип болув.</p> <p>Шыгармадынъ ишиннен баьтирлердинъ хасиетлерин ашыклайтаган соьзлерди тавып болув.</p> <p>Йырдагы туьгилистинъ калай шешилетаганын анълап</p>
-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

<p>маьнесинде конфликттинь орны. Шорадынъ келбети эм касиети. Алибийдинъ келбети эм онынъ касиети. Эки келбеттинъ карсылыгы. Йырдынъ шебер соьз тили.</p> <p>«Эр Шобан». Йырда ногой баьтирлерининъ йигитлигин коьрсетуьв. Эр Шобаннынъ оьктемлиги, йигерлиги. Поэмада баска баьтирлердинъ келбетлери.</p> <p>«Аьдил Солтан» йырдынъ негизине алынган тарихлик ислер эм халктынъ оьктемлик, йигитлик, йигерлик акында ойлары. Аьдил Солтаннынъ келбети эм касиети. Йырдынъ туьп маьнеси.</p> <p>«Йырав», «бахшы» деген соьзлердинъ маьнеси. Халк авызлама яратувшылыгын авыздан авызга, асылдан асылга коьшуьвинде йыравлар ман бахшылардынъ ярдамы эм орны. Йырав ман бахшыдынъ саз алатлары – домбра эм кобыз. Йыравлар мектеблери акында. Ногойлардынъ белгили йыравлары (Жиренше Шешен, Сыбыра-йырау эм с.б.).</p>	<p>болув.</p> <p>Йырларда кулланылган ярасыклав-амалларды коьрсетип, олардынъ орнын ашыклап бажарув.</p> <p>Шыгармада раскан таныс болмаган соьзлерди эм олардынъ маьнесин соьзликлерден тавып болув.</p> <p>Эпосты саклавда йыравлар ман бахшылардынъ орнын анълап, олардынъ яратувшылыгын ашыклап болув.</p>
------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

**Кесек 2. Орта юз йыллардагы эм Янғы обмирдеги адабият
(7 сабат)**

<p>Шал Кийиз Тиленши улы. «Алай яным». «Каранъада турган эдим», «Мен кулман», «Кабартыдынъ айдай сылув ясы», «Эй, бий – Темир, бий-Темир».</p> <p>«Алай яным» дестаннынъ темалык эм идеялык маънеси. Келбетлерди суъвретлевде шайирдинъ кулланган тил ярасыклав-суъвретлев амаллары.</p> <p>Асан Кайгылы. «Таза минсиз асыл тас», «Кадирин билерме?»</p> <p>Асан Кайгылы – XVI обмирдинъ белгили йыравы. Асан Саъбит улынынъ яшав йолы. Шайирге «Кайгылы» деген соъздинъ атына косылувдынъ маънеси. Асан Кайгылыдынъ ятлавларында аъдемнинъ алдынгы орынды алувы. Яшав акында терен маънели философиялык шыгармалары («Таза минсиз асыл тас», «Кадирин билерме?»).</p>	<p>Шайирлер асарларында коътерген сорауларды коърсетип билуъв.</p> <p>Ятлавлардынъ асыл темасын, туып маънесин, автордынъ терен ойын ашыклап болув.</p>
--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

<p>Шайирдинъ ярлы халкка якласувы.</p> <p>Шыгармалардынъ темалары: патриотлык, социаллык теньсизликке карсы шыгув, поэзия жанрын кулланувы.</p> <p>Ятлавлардынъ темасы, идеясы.</p> <p>Асан Кайгылыдынъ яратувшылыгында теньлестируув, эпитетлер, метафоралар эм баска туърли художестволы амаллар кулланувы. Шайирдинъ шыгармаларынынъ туьп маънеси эм ногой адабиятында туткан орны.</p> <p>Саркынбай Крымлы. «Бий, мырза, душпанлар алтынга сатылды».</p> <p>Йыравдынъ ятлавларында коьп ерлерде шашырап конган ногойлар куьплерине тувган элин тасламаска, явларга карсы турмага шакырув акында язылганы. Ятлавларда элди суьюв темасы. Онда халктынъ туьрк элине коьшкенине ызаланувын, халкты тувра йолга салмага шалысувын</p>	<p>Асарларда кулланылган ярасыклав-амалларды ашыклап коьрсетип болув.</p> <p>Шыгармадынъ ишиннен баьтирлердинъ касиетлерин ашыклайтаган соьзлерди тавып болув.</p>
---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

коьрсетуьви.

«Бий, мырза, душпанлар алтынга сатылды» дестаннынъ туьп маьнеси, эм шайирдинъ поэтикалык тили, маьнеси эм туьзилиси. Сырт Кавказ бан Куьми, Кобан бойларындагы ерлердинъ шайирдинъ яшавында эм поэзиясында алган ери.

Ораз Айтманбет улы.

Шайирдинъ окув йолы. Шыгармаларында халк яшавына, куллыгына багысланган темаларды коьтеруьв.

«Шегертке йыры». Эгинши халктынъ яшавы. Эгиншиликтинъ отлы душпаны шегерткидинъ келбети. Кулланылган шебер ярасыклав амаллар: кайтаралав, тенълестируьв, сорав.

«Шегертке йыры» эм онда исти, йигитликти, йигерликти данъклав. Йырдынъ туьзилисининъ туьрлилиги эм тил байлыгы.

А.И.-М. Сикалиев. Ашим Сикалиев – фольклорист. Окув,

Шыгармадагы туьгилисти тавып, оны автор калай шешилетаганын **анълап болув.**

Асарда кулланылган тенълестируьвлерди эм янландырувды **коьрсетип бажарув.**

Илми макалаларды эм монографияларды адабият

кеспи алув йолы. Карашай-Шеркеш республикасынынъ илми-излев институтында куллык этуви. Макалалары эм китаплери: «Ногайдынъ кырк баътири», «Сынап карап сырласып...», «Айт десенъиз айтайым...», «Обсиет» деген йыйынтыклары эм олардынъ туткан орыны. Орыс тилинде шыккан «Ногайдынъ баътирлик эпосы» деген монографиясы акында. Фольклористтинъ ногай халк авызлама яратувшылыгын саклавга эткен косымы эм тувган адабиятына, маданиятына, саниятына этетаган ярдамы.

«Карайдар ман Кызыл-Гуъл». «Кимди онынъ авторы?» деген макала. А. Сикалиевтинъ излевлери эм табувлары. «Карайдар ман Кызыл-Гуъл» йыр акында ойтоктасы, туъзилуъв тарихи. Йырдынъ темалык эм идеялык маънеси.

Белгили ногай йыравдынъ шайирлиги. Шыгармаларынынъ темалары, идеялары. Бурынги адабияттынъ аьлиги адабияттан

шыгармасын актарувда **кулланып болув.**

Асардынъ халк дестанлары ман тар байланысын **анълатып болув.**

Йырларда кулланылган ярасыклав-амалларды коьрсетип, олардынъ орнын **ашыклап бажарув.**

<p>баскалыгы, тил ярасыклав амаллары. Поэтикалык геройлардын келбетлери.</p>	
<p>Кесек 3. XX-ншы ыьмирдинъ 1-нши яртысындагы адабият (93 сабат)</p>	
<p>А.-Х.Ш. Джанибеков – аьлим, ярыкландырувшы.</p> <p>Ногай халкынынъ ярыкландырувшысы А.-Х.Джанибековтынъ яшав, окув эм яратувшылык йолы. «Соьз казнасы» – доьрт топлы халк авызлама яратувшылыгын туьзуьви.</p> <p>«Ногай адабиятынынъ тарихли очерки» (1935), «Совет вакытында ногай фольклоры» эм с. б. макалалары.</p> <p>«Ногай тойы», «Сатлык мырзалар» пьесалары эм баска шыгармалары. Бас темалары, тил ярасыклав амаллары.</p> <p>Келбетлерди суьвретлев йосыгы. Джанибековтынъ ногай адабиятынынъ тарийхинде туткан орыны.</p> <p>Ногай тилининъ алфавитин, биринши букварь, соьзликлер</p>	<p>Халк ярыкландырувшы деген ким экенин анълап, олардынъ яратувшылыгын анълап болув.</p> <p>Пьеса деген не экенин билип, онынъ туьзилисин ашыклап бажарув.</p>

туьзуьв иси. Окувшыларга ногай грамматикасыннан китаплар.

А. Ганиев «Илми – емис терек ти», «Каьлем».

Айтувлы эм сыйлы йырав А. Ганиев. Онынъ окытувшы йолы. «Кызыл байрак» газетасынынъ редакциясында эткен аьрекети. Философиялык ятлавлары. «Каьлем», «Илми – емис терек ти», «Аьдил бол» эм с. б. ятлавлары.

Шыгармаларында аьдемнинъ, яшавдынъ орны. Онынъ поэзиясында этика, эстетика яктан аьдем бай болар деп сенуьв.

Шайир ятлавлары ман яс обспирди окув-билим алмага шакырувы эм билимликтинъ маьнесин анълатувы.

Х. Булатуков. «Эки яшав», «Фатима».

Язувшыдынъ яшав эм яратувшылык йолы. «Эки яшав» повестьте суьвретленген халктынъ эки тарихлык яшав акында ойы эм

Шайирдинъ философиялык ятлавлардынъ терен маьнесин анълап, иштелигин **шешип болув.**

Шыгармада раскан таныс болмаган соьзлерди эм олардынъ маьнесин соьзликлердаен **тавып болув.**

Кара соьз деген не экенин анълап, онынъ жанрларын **айырып бажарув.**

яңы ийги яшавга ыйнанувы. Бас адабият геройлары эм олардын келбетлери. Рамазанның характеристикасы. Повестьтин тузилиси эм атынын маънеси. Халктын яшав акында ойлары, революцияга келуви, яшавдагы курылыслардын етимислери. Рамазанның, Иваннның келбетлери. Повестьте орыс халкы ман бирлесип, ногай халкынын яңы яшав курып оьрленувин суьвретлев.

Пьеса «Фатима» – бир актлы доьрт коьринисли пьеса. Онда салынган сораулар: колхозга туьсуьв, яңы аьдетлер мен яшав, эскилик пен куьрес.

Асардагы геройлардын характеристикалары. Пьесадын геройлары Фатимадын, Мустафадын, Бекирдин келбетлери.

Пьесадын тил ярасыклав амаллары. Авызлама халк поэзиясы ман байланысы.

Язувшыдын тили. Тил ярасыклав амаллары, шайирлик пан байланысы.

Хикае деген не экенин билуьв, онын хабардан баскалыгын **аньлатып болув.**

Бас келбетлердин кылыкларын **ашыклап бажарув**, олардын эткен ислерине эм айткан соьзлерине белги **берип болув.**

Шыгармадын тил байлыгын ашыклап болув,

<p>Биринши ятлавларынынъ «Кызыл Шеркеш» газетасынынъ бетинде шыгувы. Олардынъ темасы эм туьп маънеси.</p> <p>Х. Булатуковтынъ ногай адабиятында орны.</p> <p>Басир Абдуллин.</p> <p>«Кыр баьтирлери», «Кызыл шешекейлер».</p> <p>Б. Абдуллин – ногай совет адабиятынынъ негизин салувшылардынъ бириси. Язувшыдынъ окув, яшав яратувшылык йолы. «Кызыл байрак» газетасынынъ редакциясында куллык этуьви.</p> <p>Б. Абдуллиннинъ адабият асабасындагы драма эм эпикалык шыгармалары. «Батрак» деген пьесада 20-ншы йылларда янъы аьдемнинъ келбети туьзилуьви – маънели сорав. Келбетлердинъ суьвретенуьви. «Душпан енъилди» деген пьесада окувга, язувга уьйренуьв: яшавдынъ бас мырады болувы.</p> <p>Эски калдыклар ман, эски яшав аьллери мен куьрес</p>	<p>ярасыклав-амалларды тавып болув.</p> <p>Язувшыдынъ адабиятка аькелген янъылыкларын ашыклап, онда алган орнын белгилеп болув.</p> <p>Драма эм эпикалык шыгармалар деген не экенин анълав.</p>
--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

<p>юритуьвин «Байлык эсириклигинде» деген китапте коьрсетуьв. Повестьтинь темасы эм тил ярасыклав амаллары. Косайдынъ, Акбийкединъ эм с. б. келбетлери. Повестьте бурынгы той аьдетлери.</p> <p>«Кыр баьтирлери» романда халктынъ янъы яшав курылысында катнасувы эм ийги яшавга ьйнанувы. Яшавдынъ тенълестируьв суьвретлери. Хатын-кызлар соравы. Назлыханнынъ келбети. Бурынгы ногой аьдетлери. Романнынъ темасы, туьзилиси. 20–30-ншы йылларда халктынъ бактысы, тарихи. Назлыхан ман Явгайтардынъ келбетлери. Эки туьрли класска кирген аьдемлер арасында болган куьрести романнынъ бетлеринде ашыкландырув.</p> <p>«Кызыл шешекейлер». Повестьтинъ 30-шы йылларда социализм курылысын суьвретлев темасы. Яс-явкадынъ истеги етимислери.</p> <p>Хатын-кызлардынъ ногой</p>	<p>Эпикалык шыгармада коьтерилген туьгилислерди коьрсетип болув.</p> <p>Роман деген не экенин анълав. Онынъ калган кара соьз жанрларыннан баскалыгын ашыклап болув.</p> <p>Асардагы келбетлердинъ кылыкларын ашыклап бажарув, олардынъ эткен ислерине эм айткан соьзлерине белги берип болув.</p>
---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

адабиятка алдышы келбет болып келуви. Кызлар – Кобшбике, Патимат. Курувшы яслар. Курманалидинъ келбети.

Б. Абдуллиннинъ ногой адабиятында туткан орны.

М. Курманалиев. «Ана», «Тувган тилим», «Кыста», «Дослык», «Халк уьшин туьс коьрмесе...».

«Ана» ятлауда язувшыдынъ анады оьрметлеви, анадынъ эм баладынъ сезимлери. Ятлаудынъ темасы эм идеясы. Ятлауда тил ярасыклав амаллар.

Муса Курманалиевтинъ язувшылык аьрекетине кирис соьз. «Тувган тилим» ятлауда шайирдинъ миллет тилин оьрметлеви. «Кыста» ятлауда кыс шагынынъ ярасыклыгынынъ суьврети.

«Дослык» ятлауда шайирдинъ дослыкты даньклары. Ятлаудынъ туьп маьнеси, аьлиги заманнынъ талабына рас келуви. «Меним досым» деген кишкей ой язба туьзуьв.

Шайирдинъ ятлауларынынъ терен маьнесин аньлап, иштелигин **шешип болув.**

Шыгармада раскан таныс болмаган соьзлерди эм олардынъ маьнесин соьзликлерден **тавып болув.**

«Халк уьшин туьс коьрмесе...» ятлавда шайирдинь аьдемнинь ийги кылыкларын оьрметлеви. Ятлавдынь маьнеси эм бас ойы.

Ф. Абдулжалилов. «Кобьпти коьрген Кобансув», «Неге айтар кавга деп», «Йоллар, йоллар», «Табан бассань-тебен бас», «Ярбаста бир авылда», «Эсик эм тесик», «Куьшлилердинь аьели», «Халктынь улы Калмырза», «Асантай», «Квадрат «46–76», «Коян эм бака».

Фазиль Абдулжалиловтынь яратувшылык иси эм онынь тематикасы.

«Кобьпти коьрген Кобансув» поэмада халктынь лирикалык образы эм оны туьзуьвде шайирдинь усталыгы. Табиат коьринислерининь поэмадынь маьнесин аньлатувда орны. Кобансув – поэмада лирикалы келбет.

«Неге айтар кавга деп?» поэмада коьрсетилетаган

Шайир оьз асарларында коьтерген соравларды **коьрсетип билуьв.**

Ятлавлардынь темасын эм туьп маьнесин **ашыклап болув.**

<p>кавгадынъ юзи, кыйынлы яшавдынъ коьринислери. Кавгадынъ халкка аькелген зарары.</p> <p>Язувшыдынъ шыгармадагы ислерге коьз каравы. Поэмадынъ тил ярасыклав амаллары.</p> <p>«Йоллар, йоллар» повестьтинъ яс аьдемлердинъ яшав маьселелерин коьтеруьви эм язувшыдынъ бу сораьларга каравы. Повестьтинъ туьзилиси, бас геройлары эм оларга язувшы берген характеристика.</p> <p>Повестьте табиат суьвретлевлер, портретлер, тенълестируьвлер.</p> <p>«Табан бассанъ-тебен бас». Ятлавда автордынъ бизим Элде аьр истинъ сыйын коьрсетуьви. Шобалайдынъ келбети. Шыгармадынъ тербиялав маьнеси.</p> <p>«Ярбаста бир авылда». Повестьте яшавдынъ аьлин суьвретлев темасы. Авыл хозяйствода яс-яьвадынъ ислеви.</p> <p>Солтаннынъ келбети. Етекшилер – Дроздов, Бумбаров эм баскалар. Повестьтинъ туьп</p>	<p>Асарларда кулланылган ярасыклав-амалларды ашыклап коьрсетип болув.</p> <p>Шыгармадынъ ишиннен баьтирлердинъ касиетлерин ашыклайтаган соьзлерди тавып болув.</p>
----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

маънеси.

Басня тувдыратаган ойлар.
Баснядынъ тили. «Эсик эм Тесик»
басняда шайирдинъ
аьдемсизликти селекелеви.

«Куъшлилердинъ аьели»
повестьтинъ сюжети эм туьп
маънеси. Уьйкен Аталык согыста
халктынъ коьрсеткен
баьтирликлери. Геройлардынъ
келбетлери эм касиетлери.
Язувшыдынъ тил шеберлиги.

«Халктынъ улы Калмырза»
баллададынъ халктынъ баьтир
улы Калмырзады оьрметлев.
Адабият келбеттинъ касиети. Бал-
лададынъ туьп маънеси.

«Асантай» повестьтинъ
маънеси. Шыгармадынъ бас
геройлары. Ясы уьйкенлер эм яс
оьспир ара айкасувлар. Аьдемге
аявлы карав, оны анълав эм
кешируьв соравлары. Повестьтеги
табиат суьвретлери эм ярасыклав-
суьвретлев амаллар. Асантайдынъ
келбети.

«Квадрат «46–76». Хабарда
яс лётчик Абизов Асаннынъ
суьйген аьдемлери, кыралы уьшин

Шыгармадагы туьгилисти
тавып, оны автор калай
шешилетаганын **анълап болув.**

Шыгармадынъ ишиннен
баьтирлердинъ хасиетлерин
ашыклайтаган соьзлерди **тавып
болув.**

<p>согыста эткен йигитлиги. Асан Абизовтынъ элининъ алдында оъз борышын толлтырувы. А. Абизовтынъ характеристикасы.</p> <p>«Коян эм бака». Шайир шыгармасын басня деп атавунынъ маънеси.</p> <p>Баснядынъ туъп маънеси, бас геройы. Кояннынъ ялган баътирлиги, оъйсызлыгы эм мактаншылыгы.</p> <p>К. Оразбаев. «Толкынлар», «Карагайым», «Данъыл», «Уъйкен суъйиниш», «Биринши баразна».</p> <p>Куруптурсун Оразбаевтинъ язувшылык аьрекетине кирис соъз. «Толкынлар» повестьтинъ тематикалык эм идеялык маънеси. Асия Рамазановнадынъ адабият келбети. Повестьтинъ тили.</p> <p>«Карагайым», «Данъыл» ятлавларында шайирдинъ тувган ерининъ табиатын оърметлеви эм терен суъювин билдирувы.</p> <p>Язувшыдынъ яратувшылык исине кирис соъз. «Уъйкен суъйиниш» хабардынъ туъзилиси,</p>	<p>Асарда кулланылган тенълестируувлерди коърсетип бажарув.</p> <p>Шыгармадагы катнаскан келбетлердинъ кылыкларын ашыклап бажарув.</p>
------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

онда суьвретленген ислер.
Канбикединъ бактысы.
Язувшыдынъ аьдемликти
оьрметлеви. Язув тил байлыгы.

«Биринши баразна».
Хабардынъ темасы эм идеясы.
Менълару мен Дауттынъ
келбетлери. Шыргармадагы тил
ярасыклав амаллар.

**С. Капаев. «Эски уьйдинъ
сонъы», «Ердинъ йылувы»,
«Язлык шаклары», «Ким
шуьшли?», «Сынмас дирек,
алал юрек, сен халкым»,
«Сабантой», «Суюьви калды
халкында», «Толкынынъ толы,
Тазасув».**

«Эски уьйдинъ сонъы»
повестътеги проблемалы сораьлар
эм олардынъ шешилувъ йоллары.
Повестътинъ маьнеси эм
туьзилиси. Бас геройлары.
Айганым, Идрис, Мурат, Сафият
эм олардынъ характеристикасын
туьзуувде язувшыдынъ тил
шеберлиги.

«Ердинъ йылувы».
Повестъте туьрли заманларда

Асарда катнаскан
келбетлердинъ эткен ислерине эм
айткан соьзлерине белги берип
болув.

Шыгармадынъ ишиннен
баьтирлердинъ касиетлерин
ашыклайтаган соьзлерди **тавып**

ногай халкынынъ яшав аьллери, уьйкен курылыслар.

Таьтлихан абайдынъ келбети. Повестьте халктынъ орны.

Ятлавдагы язлык шак эм оны суьвретлевде шайирдинъ тил байлыгы.

«Ким шуьшли?» хабарда язувшыдынъ билимли эм тербиялавлы болувында аьелдинъ орнын, маьнесин эм борышын белгилеви.

С.И. Капаевтинъ язувшылык аьрекетине кирис соьз. «Сынмас дирек. алал юрек, сен халкым», «Сабантой» ятлавларында шайирдинъ поэтикалык келбети, иш сезимлери. Ятлавларынынъ тили.

«Суюьви калды халкында» поэмада Крымхан Мижевадынъ йигитлиги, язувшы суьвретлеген адабият келбети эм касиети.

Повесть «Толкынынъ толы, Тазасув». Аьдемлердинъ согыс йылларда кавгада эм тылда эткен йигитликлери – повестьтинъ темасы. Халктынъ баьтирлиги,

болув.

Асардагы туьгилисти тавып, оны автор калай шешилетаганын **анълап болув.**

Шыгармада кулланылган ярасыклав-амалларды коьрсетип, олардынъ орнын **ашыклап бажарув.**

<p>мырады.</p> <p>Ю. Аюбов. «Албаслы», «Кылыплы туьлки».</p> <p>Ю. Аюбовтынъ яшав эм яратувшылык йолы.</p> <p>«Албаслы» хабар. Асыл темасы эм туьп маьнеси. Язувшыдынъ хабарда суьвретленген затларга каравы, аьдемнинъ дин эм ден савлыгын яманлыктан коршаламага шалысувы.</p> <p>Аьдем эм айван табиатынынъ дуньясы эм олардынъ арасындагы байланысы.</p> <p>Ю. Каракаев. «Салам», «Ел», «Тасбака».</p> <p>Ю. Каракаевтинъ яратувшылык йолы.</p> <p>Ятлавлардынъ темалары эм туьп маьнеси. Шайир шыгармалары ман аьдемди ян-януварларга эм тоьгерегиндеги табиатка аявлы болмага шакырады.</p> <p>М. Аубекижев. «Куьш</p>	<p>Шыгармада раскан таныс болмаган соьзлерди эм олардынъ маьнесин соьзликлердаен тавып болув.</p> <p>Асарда кулланылган ярасыклав-амалларды ашыклап коьрсетип болув.</p>
---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

<p>бирликте», Сен болмасань, Тувган Эл!», «Тандыр», «Куьнайлан».</p> <p>Мухарбий Аубекижевтинь яшав эм яратувшылык йолы.</p> <p>«Тандыр» ятлавада тувган ерин суюв эм оны оьрлендируув сораваы.</p> <p>«Куьнайлан» ятлавадынь лирикалык геройы эм онынь сезимлери. Шайирдинь ятлаваларынынь туьзилиси.</p> <p>«Куьш бирликте» ятлавадынь тувдыратаган ойы эм сезими. Поэтикалык геройдынь халклар ара тынышлыкты, дослыкты эм татымлыкты тутпага эм сакламага шақырувы.</p> <p>С. Заляндин. «Кораз эм коькек», «Сылтавабектинь соньгы юмасы».</p> <p>С.К. Заляндиннинь язувшылык аьрекетине кирис соьз. Шайирдинь баснялары акында.</p> <p>«Кораз эм коькек» баснядынь аталувынынь маьнеси. Кораздынь келбети. Баснядынь</p>	<p>Шайдединь адабиятка аькелген янъылыкларын ашыклап, онда алган орнын белгилеп болув.</p> <p>Басня деген не экенин аньлав.</p> <p>Шыгармады рольлер мен окып, куьпке боьлинип текст бойынша ислер толтырып бажарув.</p>
--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

<p>тили.</p> <p>«Сылтавбектинъ сонъгы юмасы» ятлауда аьдем кылыгынынъ яртиликлерин селекелев. Поэтикалык геройдынъ келбети эм оны туъзуьвде кулланган ярасыклав-суьвретлев амаллар.</p> <p>Б. Аджигельдиев. «Шынъ аяк».</p> <p>Б. Аджигельдиевтинъ яшав эм яратувшылык йолы.</p> <p>«Шынъ аяк» хабарда язувшы аманат, намыс, аьдемшилик деген маьнелерди озинше анълатувы. Хабардынъ туъзилиси эм тили.</p> <p>М. Киримов. «Яв ман коьзбе-коьз», «Карт Аяз эм балалар».</p> <p>Магомет Киримовтынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.</p> <p>«Карт Аяз эм балалар» ятлауда шайирдинъ билимлик соравды коьтеруьви эм озинше анълатувы.</p> <p>«Яв ман коьзбе-коьз»</p>	<p>Селекелев деген ярасыклав-амалды не экенин билип, оны шыгармадынъ сыдыралары ишиннен коьрсетип билуьв.</p> <p>Хабар деген не экенин анълап, онда коьтерилген соравлардынъ маьнесин ашыклап болув.</p> <p>Асарда кулланылган тенълестируьвлерди коьрсетип бажарув.</p>
-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

пъесада кавгады наьлетлев эм яшавды оьрметлев. Пъесада болган ислер эм келбетлер. Крымханнынъ адабият келбети.

Адабият теориясы. Пъеса.

К. Кумратова. «Тувган ерим», «Атаман каз».

Келдихан Кумратовадынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.

«Тувган ерим», «Атаман каз» ятлавларында ата юртты, тувган ердинъ табиат байлыгын оьрметлеви.

Б. Баисов. «Куьшелек», «Катлама».

Б. Баисовтынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.

«Куьшелек» хабарда язувшыдынъ аьдем, табиат, ян-янувар ман байланысы акында соравды салувы. Хабардынъ бас геройлары эм язувшы берген суьвретлери.

«Катлама» хабарда Мураттынъ келбети. Язувшыдынъ язув тили.

Шайдединъ адабиятка аькелген янъылыкларын **ашыклап**, онда алган орнын **белгилеп болув.**

Асардагы келбетлердинъ кылыкларын **ашыклап бажарув.**

А. Култаев. «Басамаклар».

А. Култаевтинъ яшав эм яратувшылык йолы.

«Басамаклар» повестьте аблиги авылдынъ яшав сораулары эм оларга язувшыдынъ каравы. Повестьтинъ маънеси, тил байлыгы, геройлардынъ келбетлери.

Б. Кулунчакова. «Туърли туърли карандашлар».

Б. Кулунчаковадынъ яшав эм яратувшылык йолы.

«Туърли туърли туърли» шыгармадынъ асыл темасы, туърли маънеси, коътерилген сораулар.

Акбийкединъ адабият келбети эм иш дунясы. Баладынъ яшавына туърли туърли карандашлардынъ аькелген уятлы иси.

И. Капаев. «Алтын ядыра акында таварых».

И. Капаевтинъ яшав эм яратувшылык йолы.

«Алтын ядыра акында

Шыгармада раскан таныс болмаган соъзлерди эм олардынъ маънесин соъзликлердаен **тавып болув.**

Асарда кулланылган ярасыклав-амалларды ашыклав **коърсетип болув.**

Шыгармадынъ ишиннен баътирлердинъ касиетлерин ашыклайтаган соъзлерди **тавып коърсетуув.**

<p>таварых» шыгармадынъ темалык эм идеялык маънеси, туъзилиси.</p> <p>«Казы» ырув акында хабардынъ маънеси. Таварыхтынъ фольклор негизи, геройлары.</p> <p>Джалал, Тотай-кыз, Мейлек-Хан эм олардынъ келбетлери. Язувшыдынъ тил байлыгы.</p> <p>Адабият теориясы. Таварых.</p> <p>К. Темирбулатова. «Элбике», «Энеме», «Куъзим», «Ата юртым».</p> <p>К. Темирбулатовадынъ яшав эм яратувшылык йолы.</p> <p>«Энеме» ятлавдынъ темасы. Тил ярасыклав амаллары эм олардынъ шыгармадынъ туъп маънесин анълатувда орны.</p> <p>«Куъзим». Ятлавдынъ темасы эм идеясы. Табиат пан аьдем – лирикалы геройлар. Олардынъ коьринислери.</p> <p>«Ата юртым». Ятлава шайирдинъ Элин, халкын, ата юртын суьнов сезимлери. Тувган ери мен оьктемсуьви. Шыгармадынъ тил ярасыклав амаллары.</p>	<p>Асардынъ энгимелер эм таварыхлар ман тар байланысын анълатып болув.</p> <p>Шайирдинъ адабиятка аькелген янъылыкларын ашыклап, онда алган орнын белгилеп болув.</p> <p>Йырларда кулланылган ярасыклав-амалларды коьрсетип, олардынъ орнын ашыклап бажарув.</p>
----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

<p>«Элбике» поэмадынъ темасы эм туьп маьнеси, тил байлыгы. Элбикединъ келбети эм касиети.</p> <p>Шайирдинъ язув сулыбы, тил байлыгы.</p> <p>Е.Х. Булатукова.</p> <p>«Кирпишик».</p> <p>Елена Булатуковадынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.</p> <p>«Кирпишик» адабият шыгармадынъ маьнеси, туьзилиси эм бас геройы. Кирпишиктинъ келбети.</p> <p>С. Аджиков. «Ярдамшы».</p> <p>Солтахан Аджиковтынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.</p> <p>«Ярдамшы» хабардынъ асыл темасы. Язувшы аьдемшиликти, куллык суьерликти оьрметлеви.</p> <p>Асардагы келбетлер. Кулланылган ярасыклав-амаллар.</p> <p>А. Киреев. «Куйды булыт явынды», «Арт карама».</p>	<p>Асардынъ маьнесин шешип болув.</p> <p>Шыгармадагы туьгилисти тавып, оны автор калай шешилетаганын анълап болув.</p> <p>Асарда кулланылган ярасыклав-амалларды коьрсетип</p>
----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

<p>Язувшыдынъ адабият аьрекети.</p> <p>«Куйды булыт явынды», «Арт карама» ятлавлардагы лирикалык геройлар олардынъ яшав мыратлары, иш дуньясы.</p> <p>А. Мурзабеков. «Кавказ».</p> <p>Шайирдинъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.</p> <p>«Кавказ» ятлавдынъ тил ярасыклав амаллары эм олардынъ Кавказ тавларынынъ суьвретин туьзуьвде орны.</p> <p>М. Киримов. «Кыйшык йол», «Мине бу экен куллык», «Тувган элим».</p> <p>М. Киримовтынъ яшав эм яратувшылык йолы.</p> <p>«Кыйшык йол» пьесада яс аьдемге яшав йолын таппага ярдамласув соравдынъ салынувы. Исти оьрметлев. Яс-явкадынъ келбети.</p> <p>«Мине бу экен куллык». Хабарда анадынъ келбети, аьелдеги орны. Мансурдынъ ойы. Хабардынъ туьзилисининъ</p>	<p>бажарув.</p> <p>Асардынъ туьзилисин эм ярасыклав-амалларын анълатып болув.</p> <p>Язувшыдынъ адабиятка аькелген янъылыкларын ашыклап, онда алган орнын белгилеп болув.</p> <p>Шыгармада раскан таньс болмаган соьзлерди эм олардынъ маьнесин соьзликлерден тавып болув.</p>
---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

<p>туърлилиги.</p> <p>«Тувган элим» ятлавдынъ лирикалык геройы, онынъ коьнъили. Ятлав тили.</p> <p>Т. Керейтова. «Кобан бойларым», «Сол наьсип».</p> <p>Т. Керейтовадынъ яшав эм яратувшылык йолы.</p> <p>«Кобан бойларым». Ятлавда Кобан сувы бойындагы ногай авыллардынъ коьриниси, ярасыклыгы ман шайирдинъ обктемли сезинуьвлери. Ятлавда тил ярасыклав амаллар – эпитетлер.</p> <p>«Сол наьсип» ятлавдынъ темасы эм туьп маьнеси. Лирикалык келбет эм онынъ наьсип деген соьздинъ маьнесин анълавы. Шыгармадынъ тил байлыгы, тербиялав маьнеси.</p> <p>Д. Туркменов. «Дуныядагы ногайларым», «Ал йийреним».</p> <p>Туркменовтынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.</p> <p>«Дуныядагы ногайларым» ятлавда халк маданиятын саклав</p>	<p>Автордынъ тил байлыгын ашыклап, мысалы ман беркитип болув.</p> <p>Текст бойынша куьпке боьлинип ислеп бажарув.</p> <p>Автордынъ коьтерген соравларынынъ маьнесин ашыклап болув.</p>
-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

<p>эм халктынъ бирлесуъв маъселери. Шайирдинъ тил байлыгы.</p> <p>«Ал йийреним» ятлавдынъ темасы эм туьп маънеси. Лирикалык геройды кувандырган табиат коьриниси.</p> <p>Адабият теориясы. Ритм эм рифма.</p>	
<p>4. XX-ншы оьмирдинъ 2-нши яртысындагы адабият (10 саьат)</p>	
<p>Б. Кулунчакова. «Казбек».</p> <p>Б. Кулунчаковадынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.</p> <p>«Казбек» повестьте суьвретленген яс-явкадынъ адабият келбетлери эм олардынъ характеристикалары.</p> <p>Повестьте диалоглар, суьвретлевлер эм хабарлав. Кулланылган ярасыклав-амаллар.</p> <p>И. Капаев. «Куржын», «Аясанъыз карт Актуякты».</p> <p>И. Капаевтинъ яшав эм яратувшылык йолы.</p> <p>«Куржын» повестьтинъ асыл темасы эм туьп маънеси. Наьсипли балалык темадынъ</p>	<p>Асардынъ терен маънесин ашыклап, катнаскан келбетлерге белги берип болув.</p> <p>Язувшыдынъ аькелген янъылыкларын коьрсетип, адабиятта туткан орнын белгилеп болув.</p>

<p>шешилув йорыгы. Ногай аьдетлери, куржын эм онынъ маьнеси. Долайдынъ келбетин туьзуувде язувшыдынъ тил шеберлиги, байлыгы.</p> <p>«Аясанъыз карт Актуякты» хабарда язувшы табиатты эм ян-януварды саклав эм коршалав соравды коьтеруьви. Актуяктынъ адабият келбети. Шыгармадынъ тил байлыгы. Хабарда кулланган символика эм онынъ маьнеси.</p> <p>Адабият теориясы. Табиат коьриниси.</p> <p>А. Сикалиев. «Сиз ше ыйнанмассыз».</p> <p>А. Сикалиевтинъ яшав эм яратувшылык йолы.</p> <p>«Сиз ше ыйнанмассыз» новеллада салынган эдаплык соравдынъ шешилувви. Адабият геройдынъ кызга каравынынъ туьрленип барувынынъ себеби. Язувшыдынъ тил шеберлиги.</p> <p>Е.Х. Булатукова. «Токылдак», «Эрке».</p> <p>Е. Булатуковадынъ</p>	<p>Асарда кулланылган ярасыклав-амалларды коьрсетип билув.</p> <p>Асардагы келбетлердинъ кылыкларын ашыклап бажарув.</p>
-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

<p>язувшылык аьрекетине кирис соьз.</p> <p>«Токылдак» хабардынъ темасы, туьп маьнеси эм туьзилиси. Исадынъ келбети. Табиат коьриниси эм онынъ асарда орны.</p> <p>«Эрке» адабият эртеги эм онынъ халк эртегиден эм хабардан баскалыгы. Шыгармада болган ислер эм онда катнаскан геройлар. Казгерейдинъ характеристикасы. Эртегидинъ туьп маьнеси.</p> <p>С. Аджиков. «Мойнак».</p> <p>С. Аджиковтынъ язувшылык аьрекетине кирис соьз.</p> <p>«Мойнак». Хабар. Язувшы хабарлайтаган эм суьвретлейтаган яшав заман, болган ислер эм халк аьдетлери. Аьдемликти йойттырган кавга-казага карсы шыгув эм оны наьлетлев.</p> <p>Бекет – агайдынъ келбети, онынъ иш дуньясынынъ туьрленуьви. Хабардынъ туьзилиси, айырым белгилери.</p> <p>Язувшы кулланган суьвретлев амаллардынъ эм</p>	<p>Шыгармада раскан таныс болмаган соьзлерди эм олардынъ маьнесин соьзликлерден тавып болув.</p> <p>Асарда кулланылган ярасыклав-амалларды ашыклав коьрсетип болув.</p> <p>Шыгармадынъ ишиннен баьтирлердинъ касиетлерин ашыклайтаган соьзлерди тавып коьрсетуьв.</p>
-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

йылав-монологтынъ хабардынъ
маънесин шешуъвде орны.

**М. Аvezов. «Куъпелек»,
«Не деп те биз соьйлесек те...»,
«Тенъизлерден терен аьдем
коьнъили», «Акыйкатлык саз».**

М. Аvezовтынъ язувшылык
аьрекетине кирис соьз.

«Куъпелек» хабарда
куъпелек пен шешекейлердинъ
байланысы, бир-бирине ярдам
этуъвлери. Табиат коьриниси,
куъпелектинъ ярасыклыгы.
Шешекейдинъ билимсизлиги эм
мактаншылыгы. Хабардынъ
тербиялав маънеси. Шайирдинъ
суъвретлев амаллары.

«Не деп те биз соьйлесек те,
аьдемлер». Ятлавдынъ туъп
маънеси. Шайирдинъ яшавдынъ
негизин усташа суъвретлеви,
акыйкатлыкты ашык коьрсетуъви.

Шайирдинъ яратувшылык
аьрекетини. «Тенъизлерден терен
аьдем коьнъили», «Акыйкатлык
саз» ятлавларында аьдемнинъ
наъсибин, коьнъилининъ
байлыгын тергеви эм онынъ яшав

Шайирдинъ адабиятка
аькелген янъылыкларын
ашыклап, онда алган орнын
белгилеп болув.

Шыгармада кулланылган
ярасыклав-амалларды коьрсетип,
олардынъ орнын **ашыклап**
бажарув.

<p>оьмирининъ мырадын белгилеви.</p>	
<p>Кесек 5. Обзор (8 сабат)</p>	
<p>Орта юз йыллардагы эм Янъы оьмирдеги ногой адабиятынынъ кыска белгилери.</p> <p>Орта юз йыллардагы эм Янъы замандагы ногой адабияты акында кыска хабарлав.</p> <p>Шал-Кийиз, Асан Кайгылы, Саркынбай Крымлы, Ораз Айтманбет улы, Фахруддин Абушахман улы, Арслан Шабан улы эм с. б. шайделердинъ яратувшылыгы. Асарларынынъ асыл темалары, оларда коьтерилген соравлар.</p> <p>Бурынгы адабиятынынъ жанрлары: йырлар, ятлавлар, толгавлар, назымлар эм с.б.</p> <p>XIX – XX-ншы оьмирдинъ 1-нши яртысындагы адабияттынъ кыска белгилери.</p> <p>Ногой адабиятынынъ оьсуьв йоллары. А.-Х. Джанибеков, М. Курманалиев, З. Кайбалиев эм с. б. халк ярыкландырувшылардынъ</p>	<p>Орта юз йыллыктагы адабиятка белги берип болув.</p> <p>Окылган шыгармалардынъ сюжети, темасы, туьп маьнеси бойынша оьз ойын айтып бажарув.</p> <p>XIX – XX-ншы оьмирдинъ 1-нши яртысындагы адабиятка белги берип билуьв.</p>

<p>яратувшылыгы. Кара союз эм шайирлик шыгармалардынъ оьсуьви. Хасан Булатуковтынъ, Басир Абдуллиннинъ, Фазиль Абдулжалиловтынъ яратувшылыклары эм адабиятка аькелген яньылыклары.</p> <p>XX-ншы оьмирдинъ 2-нши яртысындагы адабияттынъ кыска белгилери.</p> <p>Ногай адабиятынынъ оьсуьв йоллары. Ногай шайирлик эм кара союз жанларынынъ оьсуьви. Адабияттынъ асыл темасы, коьтерген соравы, туйп маьнеси эм тил байлыгы. Яньы жанрлардынъ орны. Драматургиядынъ оьсуьв йоллары.</p>	<p>Туьрли оьмирдеги адабият асарларына белги берип, бир бири мен тенълестирип бажарув.</p> <p>Язуьшыдынъ яшав эм яратувшылыгы, онынъ асары язылган заман акында керекли материалды тавып бажарув.</p> <p>Окылган асарга отзыв, рецензия яде аннотация язып болув.</p>
<p>Кесек 6. Адабият теориясы (15 саьат)</p>	
<p>Адабият – союз санияты. Халк авызлама яратувшылыгы. Фольклор жанрлары.</p>	<p>Халк эм адабият шыгармалардынъ ортаклыгын эм баскалыгын коьрсетип болув.</p>

<p>Эртегилер. Эртегилердинъ туурлилери. Тил байлыгы эм тузилиси. Адабият эртегилери.</p>	<p>Эртегилердинъ туурлилерин айырып болув; оларга тийисли союз биригуувлерди билуув.</p>
<p>Энгимелер эм таварыхлар. Темасы, сюжети, тузилиси эм тил байлыгы.</p>	<p>Энгимелер эм таварыхлар деген не экенин билуув, олардынъ баскалыкларын анълав.</p>
<p>Эпикалык шыгармалар. Ашыклык дестанлар эм бабтир йырлары.</p>	<p>Эпикалык шыгармалар деген не экенин ашыклап бажарув.</p>
<p>Халк авызлама яратувшылыгынынъ кишкей жанрлары. Айтувлар, такпаклар, юмаклар.</p>	<p>Кишкей жанрлар деген не экенин билуув; оларды тил ярасыклав ушин кулланып болув.</p>
<p>Адабият кууплери эм жанрлары.</p>	<p>Жанр деген не экенин анълав, олардынъ туурлилерин ашыклап болув.</p>
<p>Эпос. Лирика. Драма. Лирикалык жанрлар (ятлав, орнав, толгав, дестан, баллада, басня).</p>	<p>Лирикалык эм эпикалык шыгармалардынъ баскалыкларын айырып болув.</p>
<p>Эпикалык жанрлар (хабар, хикае, роман).</p>	<p>Эпикалык шыгармалар не экенин анълав, олардынъ бир бириннен баскалыкларын</p>

<p>Драмалык жанрлар (драма, трагедия, комедия).</p> <p>Асардынъ темасы эм туьп маьнеси, сюжети эм туьзилиси. Автордынъ ойы. Табиат коьринислери эм олардынъ шыгармада орны.</p> <p>Шебер тил акында. Шыгармадынъ тил байлыгы. Ярасыклав амаллар (эпитет, метафора, метанимия, янландырув, тенълестируув, уьйкенлетуув, символ эм с. б.). Монолог эм диалог. Селекелев.</p> <p>Ритм. Рифма (кафия).</p> <p>Келбет. Адабияттынъ геройы. Шыгармадынъ бас эм ярдамшы келбетлери.</p>	<p>ашыклап айтып бажарув.</p> <p>Драма, трагедия, комедияды бир бириннен айырып, олардынъ кылыкларын билуув.</p> <p>Шыгармадынъ темасын эм туьп маьнесин тавып болув.</p> <p>Окылган асарга белги берип бажарув.</p> <p>Асарда болган энъ маьнели ярасыклав-амалларды тавып коьрсетип бажарув.</p> <p>Ритм, рифма (кафия) деген не экенин билуув. Рифмадынъ туьрлилерин айырып болув.</p> <p>Шыгармада катнаскан туьрли-туьрли келбетлерди (аьдем, айван, табиат, заман эм с. б.) коьрсетип билуув.</p> <p>Айырым бир келбетти</p>
----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

	<p>ашыклап болув.</p> <p>Келбетти туьзуувде кулланылган ярасыклав- амалларды коьрсетип бажарув.</p>
<p>Кесек 7. Тамамлав тергев (10 сабат)</p>	
<p>Аьр-бир окувшыдынъ яде балалар куьбининъ адабият билимин окув йылдынъ басында эм сонъгы анъламын тешкеруув. Соьйленисли яде яттан окувды, шебер шыгармады актарып болувын, текстти рольлер мен окув бажарувын тергев.</p> <p>Окувшылардынъ шебер асардынъ маьнесин анълап, иштелигин хабарлап болувын тергев. Шыгармадынъ сюжетин, геройларын анълап, келбетлерин ашыклап бажарувын тергев.</p> <p>Аьр-бир белгили шакта окулган яде окулмаган материал акында окувшыдынъ алган билимлери эм сулыплары тергеледи. Энь алдын окувшыдынъ авызлама явапларына белги береди. Авызлама хабарлатув</p>	<p>Толы маьнели эм анълавлы кепте шебер шыгармады окуп болув.</p> <p>Окулган шыгарма бойынша оьз ойын айтып болув.</p> <p>Окулган асардынъ асыл темасын, туьп маьнесин тавып, сюжетин хабарлап, онда катнаскан келбетлерди теньлестирип белги берип бажарув.</p>

окувшыдынъ адабият билимин эм сулыбын тергевдинъ бас йосыкларынынъ бири болады. Окувшылардынъ явабына белги беруьвде бу затларга эс этпеге керек: явабынынъ толылыгы эм дурыслыгына; окыганды калай туюсингенине; явабынынъ хабарлав яктан дурыслыгына. Соннан себеп окувшыдынъ явабы белгили бир тема бойынша байланыслы логикалык оьз йорыгында хабарлав болмага керек. Аьр бала оьз явабында уьйренген затларды мысалы ман да беркитпеге тийисли. Окытувшы салган борышына, окувшылардынъ кайдай ды бир явабына коьре белгилер салады.

Программа ман байланыслы соьйлем сулыбын оьстируьв боьликке коьре язув ислер озгарылады. Адабият деристе сочинение окылган бир шыгармаларга коьре бериледи. Окувшылардынъ оьз алдына язылаяк ой язбалардынъ оьлшеми класска коьре биревден алты бетке дейим етпеге тийисли.

Асарда ийги этип, соьйленисли кепте (жанрына тийислише) ялгыз яде рольлер мен **окып болув.**

Туьрли-туьрли хабарлав йосыкларын **кулланып болув.**

Берилген соравлар бойынша толы хабарлав яде язув явап (план туьзуьв, тексттен цитаталар табув,

<p>Ой язбага белги беруьвде оьлшемине карав ман бирге темадынъ калай ашылганы, тил байлыгына, олардынъ ортак оьлшеми эм сондай баска затларга эс этиледи. Эгер окувшыдынъ ой язбасы оьлшемине коьре карарыннан коьп артык яде кем болса, окутувшы белгиди тийислисинше йогары яде тоьмен салмага болады.</p> <p>Адабият ой язбадынъ иштеликлери темага эм хабардынъ эсабына коьре кулланылувынынъ иштелигин алып билуьвге, грамматикалык нормаларды эм дурыс язувдынъ дережелерин билуьвине, материалдынъ дурыслыгына коьре белгиленеди.</p> <p>Окув шериктинъ эм окув йылдынъ сонъында окувшылардынъ билимлерине тамамлав белги салынады. Бу бир белги окувшыдынъ адабият билимининъ баъри ягын коьрсетеди. Айтпага, теория амалларын билуьви, сулыплы болувы, соьйлесуьвининъ оьсуьви. Тамамлавшы белги алдыдагы</p>	<p>автордынъ яшав эм яратувшылык йолыннан мысалылар келтируьв эм с. б.) берип болув.</p> <p>Шыгарма яде китап бойынша туьрли-туьрли сочинениелер язып бажарув.</p> <p>Керекли соьзликлерди, энциклопедияларды, тийисли адабиятты кулланып болув.</p>
------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------	---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

белгилерге карап салынмай, окувшыдынъ баъри яктан да аьзирлигин тешкерип, аьр бир деристеги явабы да саналып салынады.

Деристе тергев ислерден сонъ окытув янъылысларды айырув керек болады. Сол янъылысларды аьр бир бала оьзи туьзетпеге керек. Оларды класста эм уьйде ис эткенде, оьзлери туьзетедилер. Ис юритилгенде окытувшы класста балаларга кайтип оьз алдына янъылыслар уьстинде ислемерге керегин уьйретеди.

Проектлик ислер бойынша дерис-консультация озгарув тийисли.

Окувшылардынъ ызгы билимлерин тергемеге 5–9 класстарга берилген ислер уьш кесектен туьзилген: 1) берилген соравларга дурыс болган бир явапты тавып, белгисин тоьмендеги клеткалар (коьзенеклер) ишине язбага тийисли; 2) берилген соравларга бир соьз бен яде соьз биригуьви

Китапханалардынъ каталогларын кулланып, болган адабият пан **ислеп бажарув.**

Тийисли болган материалды кыскаша язып, оьз алдына ислевде, кишкей илми излев ислер язганда яде проектлик куллыклар аьзирлегенде **кулланып болув.**

мен явап бермеге керек; 3) берилген темага коьре кишкей ой язба туьзбеге керек болады.	
----------------------------------------------------------------------------------------------	--

**АДАБИЯТТЫ УЇРЕНГЕНДЕ ОКУВШЫЛАРДЫНЪ
АЛМАГА КЕРЕК БИЛИМЛЕРИ**

- * Айтувларды эм такпакларды тематикасына коьре боьлип болув.
- * Юмакларды, айтувларды эм такпакларды соьйлем эм язув тилде кулланып болув.
- * Халк авызлама яратувшылыгынынъ кишкей жанрларындагы ясыртын сырларын анълап, мысалылар келтируьв.
- * Юмаклардынъ эртегилер яде баска жанрлар ман байланысын тавып болув.
- * Экисер аьдемнен бир ис уьстинде куллык этип болув.
- * Ашык соьйленисли, маьнели, туьсинисли кепте асарларды окып болув.
- * Шыгармалардынъ хабарын ашыклап айтып бажарув.
- * Берилген темага яде тексттинъ басына коьре оьз шыгармасын язып болув.
- * Эртегилердинъ туьрлилери билуьв эм бир-бириннен айырып болув.
- * Асарларда тил ярасыклав-амалларын коьрсетип болув.
- * Шыгармадагы геройлардынъ келбетлерин ашыклап, кылыкларын, эткен ислерин анълатып болув.
- * Асарлардынъ туьп маьнесин коьрсетип болув.
- * Шыгармалардынъ уьзиклерин, бас геройларын белгили болган суьвретлер мен тенълестирип билуьв.
- * Шыгармадынъ ызын ойлап кутарып болув.
- * Окылган асарга суьврет ясап болув.
- * Халк эм адабият шыгармаларды тенълестирип, ортаклыгын эм баскалыгын айтып бажарув.

- * Адабият шыгармалардынъ санияттынъ баска кеплери мен байланысын коьрсетип билуьв.
- * Шыгармадынъ геройларынынъ келбетлерин эм кылыкларын ашыклаган сыдыраларды тавып болув.
- * Окылган асардынъ туьзилесин ашыклап болув.
- * Асарлардынъ тербиялав маьнесин ашыклап болув.
- * Шыгармалардан таныс болмаган яньы соьзлерди кьрсетип, маьнесин тавып, соьзликке язып болув.
- * Оьз алдына актарув ислерди толтырып, реферат, проект, илмилик кепте уьлестирип коьрсетуьв.
- * Бир автордынъ шыгармаларын яде бир неше язувшылардынъ яратувшылыкларын тенълестирип болув.
- * Шыгармаларга эпиграф тавып ярастырып болув.
- * Адабияттынъ туьрли оьмирлерин айтып, асарларын тенълестирип болув.
- * Окылган асар яде автордынъ яратувшылыгы акында язылган материалды оьз алдына излеп тавып болув.
- * Окылган шыгарма акында оьз ойын айтып эм язып бажарув.
- * Шыгармалардынъ жанрларын айырып билуьв.
- * Асарлардагы туьгилис сораьларды коьрсетип билуьв.
- * Уьйкен шыгармаларда табиат коьринислердинъ орнын ашыклап болув.
- * Асар бойынша сочинение язувга план туьзип болув.
- * Асарлардынъ язылган заманы ман байланысын ашыклап билуьв.
- * Язувшыдынъ адабиятка аькелген яньылыкларын эм онда туткан орнын ашыклап коьрсетуьв.
- * Айырым бир темага доклад туьзип болув.
- * Халктынъ аьдетлери мен адабият шыгармаларыннынъ байланысларын коьрсетип билуьв.

- * Асар бойынша туурли-туурли сочинениелерди язып болув.
- * Соьзликлерди, китапхана эм интернет материалларын кулланып болув.

Окувшылар билим алувын толы этер уьшин дерислерде олар ман тоьменде мысалыга берилгендей борышлар толтырмага болады. Айтпага:

Борыш «Меним ойым».

Текстти окынъыз, асыл темасын эм туьп маьнесин коьрсетинъыз, суьвретленген келбетлер акында оьз ойынъызды айтынъыз («Кораз эм Коькек», С. Заляндин).

Борыш «Излевиши».

Текстти окып, айтувлар ман такпакларды (яде болса эпитетлерди) коьрсетинъыз (Текст бериледи).

Борыш «Такпакларды йыйнав».

Окувшылырга такпаклардынъ яртысы язылган карточкалар пайланады. Оларды окып, экинши кесегин тавып, такпаклардынъ ызын дурыс туьзинъыз.

Борыш «Текст пен ислев».

Кадриядынъ «Айтшы, анам» деген ятлавы бойынша. Текстти окынъыз. Асыл темасын, коьтерген сорауларын белгиленъыз. Токтав белгилерин анълатынъыз. Тил байлыгын ашыкланъыз.

Борыш «Суьвретлев».

Окувшыларга боьригоьз шешекейди суьвретлемеге бериледи. «Шешекейдинъ суьврети», «Аьлемет шешекей», «Шоьл коьрки» – бир темады сайлап, авызлама кепте шешекейди келбетленъыз.

Борыш «Ой язба».

Окувшыларга «Язлык» деген темага кишкей авызлама сочинение туьзбеге бериледи. Бас деп оларга ясалган суьвретлер

коьрсетиледилер, техника амалларынынъ ярдамы ман табиат сеси язувлардан тынълатылады. Сонъ аьр бир окувшы: «Язлыктынъ ийиси ... (неге?) усайды», – деп айтадылар. Уьйге ис – язлык акында кишкей ятлав яде хабар туьзбеге (окувшыдынъ сайламына коьре).

Борыш «Яратувшылык ис».

Шыгармады окып, асыл темасын ашыкланъыз. Онынъ иштелигине яде бир узьигине келискен суьвретти ясанъыз, анъды яде йырды излеп табынъыз.

5–9 классларда окув йыллар бойынша **окувшы:**

- * халк авызлама яратувшылыгыннан текстти анълап билмеге, фольклор эм адабият шыгармаларын айырып болмага, баска саният кеплери мен байланысты курып болмага;
- * халк авызлама эм адабият шыгармалардынъ эдаплык маьнесин коьрсетип билмеге;
- * шыгармалардынъ геройларында халктынъ кылыкларын тавып билмеге;
- * шыгармалардынъ жанрларын айырып, озь алдына окумага асарды сайлап билмеге;
- * айтувлар эм такпаклар ман яшав йолын коьрсетип билмеге;
- * асарларды ашык, маьнели, туьсинимли кепте окып болмага;
- * окыган асардынъ иштелигин хабарлап болмага;
- * тексттинъ темасын, туьп маьнесин анълап, ашыклап, ога белги берип болмага;
- * шебер шыгармадынъ санияттынъ бир кеби экенин анъламага;
- * туьрли-туьрли ясларындагы баска окувшылар ман байланыс курып болмага;
- * автордынъ ойын белгилеп, ога озьининъ коьз каравын ашыклап билмеге;

- * туърли-туърли информациялар ман ислеп, олар бойынша презентациялар, рефератлар, докладлар, проектлер аьзирлеп болмага *уьйренер.*

Оны ман бирге *окушы:*

- * кардаш халклардынъ эртегилерин тенълестирип, аьр миллеттинъ акыл уьйретуьв, тербия беруьв сырларын анъламага;
- * оьз алдына окыган асарлар акында хабарлап, оларды не уьшин сайлаганын ашыклап болмага;
- * такпактынъ маьнеси бойынша эртеги яде хабар туьзип болмага;
- * шыгармады актармага жанрына коьре йол сайлап болмага;
- * ногой эм кардаш халклардынъ яде баска миллетлердинъ шыгармаларын тенълестирип болмага;
- * туърли-туърли информациялар ман ислеп, олар бойынша презентациялар, рефератлар, докладлар, проектлер аьзирлеп болмага *уьйренмеге болады.*

III. УЙГЫНЛАВ БОБЛИК

Окув предметти материал-техника яктан кепли этувге йол коьрсетуьвлер

Аьлиги заманда окутувшылардынъ исинде методикалык кулланмалардынъ, дериске керек эм класстан тыс ислерге тарык алатлардынъ кол астында болганы тийисли.

Энь керекли алатлардынъ бириси деп шебер шыгармалардынъ, боьтен деристе оқылаяк асарлардынъ, мектебте барлыгы болады.

Мектебтинъ китапханасында «Ногай адабияты» деген предметтен Россия Федерациясынынъ билим Министерствосы ман беркитилген окув программалар, окув китаплар, окутувшыларга методикалык ислер, соьзликлер, энциклопедиялар эм сондай баскалар кулланмалар болмага тийисли.

Аьлиги окувдынъ толтырув борышларына коьре китапханаларда ишинде тарихлик документлер, суьвретлер эм дурбатлар, видеолар эм сондай баска затлар электрон кепте болмага тийисли. Сондай затлардынъ барлыгы деристи кызыклы оьткермеге эм толы бардырмага ыхтыяр береди.

Ногай адабиятыннан кабинетте дериске керекли китаплар яде кагытта эм электрон кепте (ТСО) болмага тийисли. Айтпага, асарлар бойынша суьвретлер, язувшылар ман шайирлердинъ дурбатлары, альбомлар, окувшыларга оьз алдына ислемерге карточкалар, баска деристи предметлер мен тар байланыста оьткермеге ярдамшы болган яде баска сондай керекли материаллар уйгынлав.

Адабият шыгармады баска саният туьрлилери мен (суьврет, ань, кино эм сондай баскалары) олардынъ арасындагы тар байланысты тутып, асарды терениннен анъламага ыхтыяр береди. Слайдлар, язувшылардынъ эм шайирлердинъ яшав эм яратувшылыгы акында

караган кыска видеолар окувшыга автордынъ адабият тарихинде алган орнын аныламага ярдамласады.

Адабият кабинетте болмага тийисли техника алатлар:

Компьютер, проектор, сканер, принтер, ксерокс, телевизор, аудио-видеоплеер, DVD-плеер, колонкалар, интерактивная такта, язувшылардынъ портретлери, белгили суьвретишлердинъ тийисли суьвретишлери.

Бу затлардынъ ана тил эм адабият кабинетинде болувы окув отанынынъ техникалык амаллары ман пайдаланмага байлыгын анылатады.

Интернеттен кулланмага болатанган ресурслар:

http://gtrkkchr.ru/arhiv_tv/n_r/

<http://issuu.com>

<http://nogaici.ru>

<http://nogay.ru/alpha/16-p.html>

<http://nogay-davysy.smi09.ru/>

<http://noghay.ru>

<http://turkology.tk/books/n12-0>

http://www.gtrkdagestan.ru/natsionalnoe_veschanie/

<http://www.krugosvet.ru>

<http://www.odnoselchane.ru>

<http://www.rgvktv.ru/natsionalnye>

<http://www.slovari.ru>.

<http://www.wikipedia.ru>.

www.myfhology.ru

Баспаланган окув китаплар:

1. Ногай литературасы: Учебник-хрестоматия, 5 класс / Туыз. Н.А. Даулова, З.К. Даутова. – Ставрополь, 2006.
2. Ногай литературасы: Учебник-хрестоматия, 6 класс / Туыз. Д.К. Джанбидаева, Е.С Огурлиева. – Черкесск, 1996.
3. Ногай литературасы: Учебник-хрестоматия, 7 класс / Туыз. Е.С. Айбазова-Огурлиева. – Майкоп, 2015.
4. Ногай литературасы: Учебник-хрестоматия, 8 класс / Туыз. М.К. Султанбекова, М.М. Курманаева. – Майкоп, 2012.
5. Ногай литературасы: Хрестоматия, 9 класс / Туыз. Ш.А. Курмангулова, М.М. Курманаева, М.К. Султанбекова. – Черкесск, 2006.

Илми эм методикалык адабият:

1. Акыл акылдан юйрик / Туыз. Б.А. Карасов. – Черкесск, 2016.
2. Бекизова Л. Слово о ногайской литературе. – Черкесск, 1971.
3. Булгарова М.А. Ногай байыр атлар. – Черкесск, 2016.
4. Капланова-Шутукова А.И. Проза Суюна Капаева: национальные особенности и новаторские искания. – Невинномысск, 2004.
5. Керейтов Р.Х. Ата соьзи – тербия негизи. – Черкесск, 2011.
6. Курмангулова Ш.А. Адабият толкынларында. – Махачкала, 2012.
7. Курмансеитова А.Х. Байтерек. – Черкесск, 2009.
8. Кусегенова Ф.А. Аямда болса яларман, анамда болса аларман. – Махачкала, 2015.
9. Кусегенова Ф.А. Ногайские дастаны. – Махачкала, 2007.

10. Найманова А.С. Методикалык кулланма «Тувган тил». – Черкесск, 1991.
11. Ортабаева Р.К., Мижаев М.И., Чикатуева С., Сикалиев А.И. Сб. «Пословицы и поговорки народов Карачаево-Черкесии». – Черкесск, 1990.
12. Сикалиев А.И. Айт десенъиз, айтайым. – Черкесск, 1971.
13. Сикалиев А.И. Домбыра. Сборник. Ногайские народные поэмы. – М., 1969.
14. Сикалиев А.И. Ногайдынъ кырк баътири. Дестанлар йыйынтыгы. – Махачкала, 1991.
15. Сикалиев А.И. Ногайский героический эпос. – Черкесск, 1994.
16. Сикалиев А.И. Ногайское устное народное творчество. Дореволюционная ногайская литература. Учебное пособие. ИУУ. – Черкесск, 1990.
17. Сикалиев А.И. Сынап карап сырласып. – Черкесск, 1975.
18. Суюнова Н. И жизнь продлится... – Черкесск, 1999.
19. Суюнова Н.Х. Ногайская поэзия XX века. – М., 2006.
20. Фольклор народов Карачаево-Черкесии. – Черкесск, 1991.
21. Хайбуллаева Х.М. Вопросы методики преподавания дагестанской литературы в 9–10 классах.
22. Хайбуллаева Х.М. Изучение произведений дагестанского фольклора в школе.
23. Хайбуллаева Х.М. Методика изучения дагестанской литературы в 5 классе.
24. Хайбуллаева Х.М. Методические указания к хрестоматии по дагестанской литературе для 9–10 классов.
25. Хайбуллаева Х.М. Методическое письмо: «Об изучении дагестанской литературы в 9–10 классах».
26. Эдиге: Ногай баътирлик йыры / ред. Н.Х. Суюнова. – М., 2016.

Созликлер:

1. Атуов Р. Ногайско-русский словарь (тематический). – Черкесск, 2005.
2. Капаев И., Кумратова К. Русско-ногайский разговорник. – Ставрополь, 2007.
3. Кусегенова Ф.А. Ногай адабият терминлериннен созлик. – Махачкала, 2012.
4. Ногайша-орысша созлик. – М., 1963.
5. Орысша-ногайша созлик // <http://nogay.ru/alpha/16-p.html>
6. Русско-ногайский словарь. – М., 1963.
7. Шихмурзаев Д.М. Ногайско-русский фразеологический словарь. – Махачкала, 2006.
8. Шихмурзаев Д.М. Шихмурзаев Д. Ногай тилининъ фразеологиялык созлиги. – Черкесск, 1991.

Экскурсияга бармага тийисли ерлер:

1. Ногай районнынъ тарийхлик музейи (а. Терекли-Мектеб).
2. А. Джанибеков атлы музей (а. Терекли-Мектеб авылынынъ 1-нши мектеби).
3. Кадрия атлы музей (а. Терекли-Мектеб авылынынъ 2-нши мектеби).
4. М. Курманалиев атлы музей (а. Кунбатар).
5. С. Батыров атлы саният мектеби (а. Терекли-Мектеб).
6. Ногай районнынъ тарийхлик музейи (а. Эркин-Шахар).

КУЛЛАНЫЛГАН АДАБИЯТ

1. Ногай тил эм адабият / Программа эм нормативлик документлер йыйынтыгы. – Черкесск, 2008.
2. Примерные программы по учебным предметам. Литература. 5–9 классы. – М.: Просвещение, 2011.
3. Рабочие программы по литературе. 5–9 классы (по программе под редакцией В.Я. Коровиной). Методическое пособие / Сост. Г.М. Валякова; под ред. Л.Н. Савиной. – М.: Планета, 2012.